

مان ورتو مان، مان ورتو مان!

(شيخ اياز: هڪ اڀياس)

تاج جويو

مان ورتو هان، مان ورتو هان!

(شيخ اياز: هڪ اڀياس)

تاج جويو

ماڙي اڪيڊمي

سڪرنڊ / حيدرآباد، سنڌ

2000ع

حق ۽ واسطو ليڪڪ وٽ هٿيڪا

ڪتاب جو نالو	:	مان ورتو هان، مان ورتو هان!
موضوع	:	شيخ اياز: هڪ اڀياس
ليڪڪ	:	تاج جويو
پبلشر	:	سڪندر ملاح
ڪمپوزنگ	:	راڻو ميگهواڙ، سَورج ڪمپيوٽرز، حيدرآباد، سنڌ
ڇپائيندڙ	:	مارئي اڪيڊمي، سڪرنڊ/ حيدرآباد، سنڌ
ڇاپو	:	پهريون
سال	:	ڊسمبر 2000ع
قيمت	:	70 روپيا
ڇپيندڙ	:	ميشرز پاڪيزه پرنٽرس، حيدرآباد، سنڌ
پاران	:	ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو

لکڻ ۽ وي. پي لاءِ
مارئي اڪيڊمي
134- ڀٽائي ٿاڻون، حيدرآباد، سنڌ

تنوير عباسيءَ جي

نانءِ!

او تنوير! اسان وٽ آئين، خالي يادِ ڪٿي،
'شيام'، 'اياز'، 'استاد' سان توکي روح رهاڻ وٺي!

- تاج جويو

سِٽَءُ

- مان ورڻو هان، مان ورڻو هان! 7
- سنڌ جي تاريخ جو تڻ: اياز 16
- اياز، ڀٽائيءَ جو شارح ۽ تسلسل 50
- موت ڪيونه مات 66
- جديد سنڌي شاعريءَ ۾ اياز جا فني تجربا 70

پيش لفظ

ميان! تون ته آڃا نٿو، سنڌيءَ ۾ سوچين،
پنهنجو پاڻ ڪرين، روزِ پيو ٿو ترجمو!

جيڪي سنڌيءَ ۾، سو ٻيءَ ٻوليءَ ۾ ڪٿي!
اُردوءَ، هنڌيءَ ۾، تون آهين جن اويرو.

جيڪا ٻولي ٿيڻ سان، تنهنجي پيٽ پئي!
سا تو ڪيئن ڪئي، اڄڪلهه آهي اوپري!

پنهنجيءَ ٻوليءَ ۾ ميان! جڏهين چوندين ’ماءُ‘،
توڪي اهڙو ساءُ، ڏيندي پي ٻولي ڪٿي؟

ڪو جي چوي ايئن، ”تنهنجي ماءُ مري وئي“،
۽ توڪي ڳوڙها آچن، اهو ٻڌڻ سيئن،
ٻولي تنهنجي ٿيئن، آهي امڙ وانگيان!

- اياز

مان ورڻو هان، مان ورڻو هان!

هيءَ جا لاٽ لُٽاٽ آ، هيءَ جا رڻيءَ رڻ،
مون کي مُور نه پيئڻ، مرڻو ناهي آدمي!

اياڙ نه رڳو هن صديءَ جو وڏو شاعر هو، پر صدين جو شاعر هو. جيئن آڏاڻي صديون گذرڻ کان پوءِ به پٽائيءَ جي عظمت ۽ اهميت برقرار آهي، تيئن اياڙ ايندڙ صدين ۾ به زنده رهندو، ڇو ته اياڙ ماضيءَ جو تسلسل، حال جو ترجمان، ۽ مستقبل جو رهبر شاعر آهي.

جديد سنڌ، سياست، ادب ۽ شاعريءَ جي ميدان ۾ ٽي وڏا Genious ۽ Legend پيدا ڪيا آهن: جي. ايم. سيد، محمد ابراهيم جويو ۽ شيخ اياز. جن نه رڳو جديد سنڌ جي تشڪيل ڪئي، پر صدين جي جمود ۽ مالار کي ٽوڙي، زندگيءَ ۽ زندگيءَ جي علمن ۽ لطيف فنن ۾ وهڪرو ۽ تحرڪ پيدا ڪيو. هنن ڪاتارن جو پورهيو ۽ اُٿت، تاريخ ڪڏهن به ضايع نه ڪندي. هنن ٽنهي شخصن وٽ سنڌ جي پنجن هزارن سالن جي تاريخ جو گڏيل شعور آهي، جنهن کي ’سنڌ جو فڪر‘، ’سنڌ جو فلسفو‘ سڏي سگهجي ٿو، جيڪو شيخ اياز جي لفظن ۾ ’پٽ ڌڻيءَ کان سنن جي سائينءَ‘ تائين پهچي، هڪ نظريي جي صورت اختيار ڪري چڪو آهي. اهو نظريو، اهو پيغام آهي:

”اتحاد انساني، امن عالم ۽ ترقيءَ يعني آدمه.“

اياڙ اُن فڪر ۽ نظريي جو وڏو شارح، مفسر ۽ مفڪر هو، جنهن پنهنجيءَ شاعريءَ ذريعي ويدن جي ويدانت ۽ سنڌ جي وحدت الوجودي فڪر جو هڪ اهڙو سهڻو سنگر جوڙيو، جو محبتن جي امين سرزمين سنڌ، دنيا جي گولي تي هڪ انوکي ۽ نرالي صورت ۾ نمودار ٿي بيٺي آهي:

ڪُجهه شاهه ڏني، ڪُجهه شيخ ڏني،

هن سنڌڙيءَ کي صورت، لوڪو! (اياڙ)

شيخ اياز، سائين جي. ايم. سيد کي پنهنجي هڪ ڪتاب ۾ ’سچو ديش پڳت، صوفي ۽ آڌو گابرو ساميواڌي‘ سڏيو آهي، ۽ پنهنجيءَ نظر ۾ خود شيخ اياز جي سڃاڻپ به اها آهي، ۽ اُن صورت کان جيڪڏهن

مان ورڻو هان، مان ورڻو هان!

ڪو کيس ڌار ڏسي ٿو ته اهو غلطي ڪري ٿو.

تصوف ۽ ساميه واد جي سنگم ۽ 'فڪر سنڌ' مان رچي ريتو ٿيل هي شخصيتون، اڄوڪي سنڌ جي سڃاڻپ آهن. سنڌ، سنڌ جي صوفين، سنڌ جي فلسفين ۽ سنڌ جي ڪلاسيڪي شاعرن ۾ فڪري طور تي ڪڏهن به انتها پسندي نه رهي آهي، پر امتزاج ۽ اعتدال، سندن شخصيت جو خاصو رهيو آهي. سنڌ جي روح، جدلي ماديت کان وڌيڪ تاريخي ماديت کي قبول ڪيو آهي، تڏهن ته سنڌ جي سدا سهڻي ڪهاڻيڪار ۽ ناول نويس گوڻند مالهيءَ کان جڏهن ڪنهن پڇيو ته "تون هڪ ئي وقت تصوف ۽ مارڪسزم کي ڪيئن ٿو قبولين؟" ته هن ورائيو هو ته "مون مارڪسزم کي سنڌوءَ ۾ ٽپي ڏياري آهي." سنڌ جي روح ۽ سنڌ جي مفڪرن، هر ٻاهرئين نظريي، ويندي مذهب کي، سنڌوءَ ۾ ٽپي ڏياري، پنهنجي روايتن ۽ تهذيبي پسمنظر ۾ قبول ڪيو آهي.

سائين جي. ايمر سيد، ڪميونسٽ دنيا جي 'خوني انقلابي' (Bloody revolution) جو مخالف هو؛ محمد ابراهيم جويو، ايمر. اين راءِ کان متاثر آهي، ۽ اياز تي به ايمر. اين راءِ جو اثر آهي. هن ڪالهه به سوشلزم کي سنڌوءَ ۾ ٽپي ڏياري وحدت الوجودي فڪر جي پرچار ڪئي هئي ۽ آخري گهڙيءَ تائين به هو تصوف کي 'دنيا جي نجات جو واحد وسيلو' سمجهندو هو؛ ۽ اُن ڏس ۾ هو سائين جي. ايمر. سيد سان سهمت هو، جيڪو Thesis ۽ Anti Thesis پدران Synthesis جو قائل هو. اهوئي سبب آهي جو جي. ايمر. سيد هجي يا شيخ اياز- ٻئي نه مذهبي ملا ٿي سگهيا ۽ نه Athiest (دهريا)- هي مذهبن جي روح ۽ وحدت جا قائل هئا، ٻئي 'پنٿيزم' (Panthesis) جا پيروڪار هئا.

پريس ڪلب ڪراچيءَ ۾ اياز جي ياد ۾ منعقد ڪيل تقريب ۾ هڪ مقرر چيو هو ته "اياز، آخري وقت ۾ آدرشن کان هٽي ويو هو." اڄ سندس يا ٻين جي ان راءِ سان اتفاق نه ٿو ڪريان، ڇو ته اياز جو آدرش ڪميونزم نه هو، ۽ نه اياز جو آدرش سوشلسٽ انقلاب هو؛ پر اياز جو آدرش سنڌ هئي، استحصال ۽ ٻانهپ کان آجي، آزاد ۽ خوبصورت سنڌ- جيڪا سنڌ، هن جي شاعريءَ ۽ ساهه پساهه ۾ رچيل هئي؛

توڪي ڪهڙي ڪل،

جيءُ اچي نه جهل،

مون کان سنڌ نه وسري!

مان ورڻو هان، مان ورڻو هان!

جي. ايمر. سيد ۽ شيخ اياز، 'سوشلسٽ طوطن' وانگر سنڌ کي 'سوشلزم جي ليبارٽري' بنائڻ نه پئي چاهيو؛ پر هنن، هن اقتصادي نظريي جون سنڌيون ۽ گڻ، استحصال کان آجيءَ سنڌ جي چٽيءَ ۾ ستارن جيئن ٽاڪڻ چاهيا ٿي!

آءٌ هتي واضح ڪرڻ چاهيان ٿو ته جيڪي ماڻهو چون ٿا ته هنن هڪ ٻه مضمون لکي، اياز کي ٺاهيو يا Discover (پڌرو) ڪيو، سي بيوقوفن جي جنت ۾ رهن ٿا.

اياز جي فن ۽ فڪر تي سڀ کان وڌيڪ محمد ابراهيم جويي صاحب لکيو آهي، پر هنن ڪڏهن به اياز کي 'ٺاهڻ يا Discover ڪرڻ' جي دعويٰ نه ڪئي آهي؛ بلڪ اياز جي شاعريءَ ۾ موجود فڪري سونهن ۽ سگهه، اياز جي شاعريءَ ۾ سمايل دائمي قدرن ۽ جمالياتي رخن ۽ اياز جي شاعريءَ جي سنڌ دوست ۽ انسان دوست پهلوءَ کي اجاگر ڪيو آهي؛ بلڪل ايئن، جيئن نامور نقاد سبگن آهوجا، هن صديءَ جي پئي وڏي شاعر نارائڻ شيام جي شعر جي گڻن، خوبين ۽ حسناڪين کي 'روشن چانورو' ڪتاب جي مهاڳ ۾ بيان ڪيو آهي؛ يا جهڙيءَ ريت ڊاڪٽر الهداد پوهي، سراج ميمڻ، مون ۽ ڪجهه ٻين دوستن، هن صديءَ جي شاعراڻي ٽمورتيءَ جي ٽئين رتن ۽ سنڌ جي وڏي شاعر استاد بخاريءَ جي فڪري، سنڌو دوست، انسانيت پرست ۽ زندگيءَ سان عشق پرستيءَ وارن رخن تي قلم آرائي ڪئي آهي. اسان سنڌ وارن جي ڪيڏي نه خوش بختي چئبي، جو اسان کي هن دور، عظيم شاعرن جي ٽمورتي ڏني آهي. واقعي اياز، شيام ۽ استاد، هن صديءَ جا وڏا شاعر ۽ اهڙي شاعراڻي ٽمورتي هئا، جهڙي ٽمورتي، تاريخ جي اڳئين دور شاهه، سچل ۽ ساميءَ جي صورت ۾ سنڌ کي ڏني. اڳئين ٽمورتيءَ جو سرواڻ شاهه لطيف هو ۽ هن ٽمورتيءَ جو سرواڻ شيخ اياز آهي. مون کي ان وقت ڏاڍو عجب لڳو، جڏهن سنڌ مئنيوزم حيدرآباد ۾، سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ، ڪلچر ڊپارٽمينٽ ۽ ٻين ادارن پاران شيخ اياز بابت سڌايل تعزيتي اجلاس ۾، ماتواري دانشور رسول بخش پليجي صاحب، 'ساميءَ جي مهاڻا' کي اهو چئي رد ڪيو ته "آءٌ جويي (محمد ابراهيم) جي ان ٽمورتيءَ شاهه، سچل، ساميءَ کي نه ٿو مڃان، ڪٿي شاهه ۽ ڪٿي ساميءَ؟ هڪ هندو ۽ ڪي مسلمان سان ڪيئن ٿي پيٽ ڏجي؟"

پليجو صاحب، خبر ناهي ڪڏهن کان سيڪيولر، (Secular) مان بدلجي

بنياد پرست (Fundamentalist) ٿيو آهي! هن صاحب ساڳئي هنڌ ۽ ساڳئي نقطئ نظر سان نارائڻ شيام جي حيثيت کي به مڃڻ کان انڪار ڪيو هو. آءٌ هتي هيءَ ڳالهه واضح ڪرڻ گهران ٿو ته 'شاهه، سچل ۽ ساميءَ' جي تمورتي، محمد ابراهيم جويي Create (تخليق) ڪئي يا ناهي، پر اها تمورتي تاريخ جوڙي آهي؛ جهڙيءَ ريت ويهين صديءَ، اياز، نارائڻ شيام ۽ استاد بخاريءَ جي تمورتي جوڙي ۽ ثابت ڪئي آهي. هن ڪهڪشان (Galaxy) ۾ ڪالهه به ٻيا حسين ستارا روجل، مراد فقير، خليفو نبي بخش، بيدل، بيڪس، حمل فقير، خوش خير محمد، مصري شاهه، صوفي صادق، منار فقير ۽ محمد فقير موجود هئا، ۽ اڄ نياز همايوني، عبدالڪريم گدائي، هري دلگير، تنوير عباسي، شمشير الحيدري، ذوالفقار راشدي، ايم. ڪمل، راشد مورائي، عبدالحڪيم ارشد، ارجن حاسد، تاج بلوچ، سرڪش سنڌي ۽ ٻيا شاعريءَ جي اڄوڪي ڪهڪشان (Galaxy) جا چند ۽ ستارا آهن، پر وقت هڪ تمورتيءَ کي جنم ڏنو آهي، جنهن کي ڪو به نقاد ۽ برک ڏاهو مڃي ۽ ريتي نه ٿو سگهي.

سامي، ڪلم جي تمورتيءَ جو روشن رتن هو، ۽ نارائڻ شيام اڄ جي تمورتيءَ جو جرڪندڙ ستارو آهي. سامي، ديش پڳت ۽ صوفي هو، ته شيام به ويدانتي ۽ ديش پڳت آهي. ٻنهي کي مذهب جي اڏيءَ تي اسان قربان نه ٿا ڪري سگهون. شيام ته ورهاڱي جي اڏيءَ جو اڳي ئي شهيد آهي؛ الائي ڪهڙيءَ گهڙيءَ اُن مان شيام نڪتاسين، وطن ورڻ ته ڇڏ، سرحد ڏسڻ نصيب نه ٿي!

اها حقيقت آهي ته ڪي ماڻهو ٻين لاءِ عقيدت، احترام ۽ محبت جو خراج برداشت نه ڪري سگهندا آهن. جڏهن سندن اندر جي بوتل ۾ لڪل 'شهت جو چن' ٻاهر نڪري ايندو آهي ته هو جي. ايم. سيد جي لاڏاڻي کان پوءِ پنهنجون سالگرهون ملهارائڻ شروع ڪندا آهن؛ ۽ اياز جي وڇوڙي تي ڪيس Discover (پڌري) ڪرڻ جا سرٽيفڪيٽ جاري ڪندا آهن. احترام، محبتون ۽ عقيدتون، گهرڻ سان نه ملنديون آهن. شهرتون ۽ عظمتون by demand (گهرڻ سان) نه، پر by command (اڳواڻيءَ سان) حاصل ٿينديون آهن:

وڏا طالع تن جا، جي مارڳ منجهه مرن!

(شاهه)

مان ورڻو هان، مان ورڻو هان!

مارڳ منجه مري ڏيکاريو؛ قلب مان ڪينو ڪوري ڪڍو؛ ٻين جو احترام سِڪو؛ ٻين جي عظمت تسليم ڪريو؛ پنهنجيءَ علميت ۽ ڄاڻ جو ڏيکاءُ نه ڪريو؛ ڇو ته خالي گهڙو گهڙو وڃندو آهي ۽ پريل گهڙو پياسَ جي آڇ آجهاڻيندو آهي؛

جئن سمر ۾ اويٿڙ، اڄڪلهه دانشور، ائين،

اُن ۾ اُوچاَ بڙ، اُپري سگهندا ڪينڪي؛

”اياز کي پُٽ نه بڻايو ۽ اياز کي پير نه بڻايو“ جا مشورا ڏيندڙ ڏاها ۽ دانشور، اسان کي جُهڻن ٿا ته اياز جي وڇوڙي تي ڏک نه ڪيو، روئو نه، ۽ ڳوڙها نه ڳاڙيو، آءُ هتي واضح ڪريان ٿو ته مصنوعي روج ۽ اداڪاريءَ جا ماهر سُنڌ ۾ گهڻا آهن؛ پر ڳالهه اها آهي ته اياز اڃا لحد ۾ ئي نه لٿو هو؛ اڃا سندس خاڪي جسم ڪراچيءَ واري گهر ۾ رکيو هو؛ اڃا اهو فيصلو نه ٿيو هو ته اياز جو آخري آرام گاهه ڪٿي ڪجي؛ اُن وقت سنڌي ادبي سنگت، سنڌ جي سِرواڻن، بروقت حوصلي ۽ همت جو مظاهرو ڪري، ’سنگت گولڊن جوبلي‘ پروگرام کي ’تعزيتي اجلاس‘ ۾ تبديل ڪري ورتو هو، ۽ شايد دُنيا اندر اهو منفرد مثال هو ته ڪو شخص، ڪو وڏو انسان، ڪا تاريخي شخصيت، اڃا مٽيءَ ماءُ جي هنج حوالي ئي نه ٿي هجي، سندس باري ۾ تعزيتي اجلاس ٿيو هجي. اهو تاريخ جو انوکو مثال هو ۽ منفرد مڃتا هئي ته سنڌ جي دانش جو وڏو ميٽر، 5 سؤ اديبن، صحافين ۽ سڄاڻ ماڻهن جي اسيمبلي، اياز کي سلام (Tribute) پيش ڪري رهي هئي. هر اک آلي، هر چهره افسرده، هر نگاه منتظر، هر روح بيچين هو. پر مه ڇا پڪي ته ڪڏهوڪو اياز کي سلامي ڏئي چُڪا هئا؛ رات به مٿس روئي چُڪي هئي؛ ڏينهن جي دامن وٽ اياز جو خاڪي جسم امانت هو، ۽ پِنل اکين ۽ لرزندڙ چپن سان کيس خراج تحسین پيش ٿي رهيو هو. عطيه دائود ۽ اياز ڳل ڄا ڳلا پرجي آيا هئا؛ تنوير عباسيءَ جي ٽڙيءَ ۽ زبان مان لفظ نڪرڻ کان انڪار ڪري رهيا هئا؛ ۽ اهڙي افسرده ماحول ۾ جيڪڏهن جيڪي زرين جو درديلو آواز گونجي ته؛

ٿو موڪلايان،

الوداع؛

۽ ساز کي مضراب جي

سيني لڳايان،

مان ورثو هان، مان ورثو هان!

الوداع!

مان آخري شعلي جيان
تو گيت ڳايان،

الوداع!

هُوَ اڳ ويا جي قافلا،
تن کان به اڳ پر تو وڃان،
پر تو وڃان ڪيڏانهن مان،
هي مُون نه ڄاتو آ اڃان!
تي دُور جا سانجهي سڏي، اُن پر سمايان،

الوداع!

سَوَ دَرَدَ ها، سَوَ ڏَڪَ ها،
پر زندگي پياري هئي؛
اڌ رات جو ٻيڙن مٿان،
ڇا چاندني پياري هئي!
اڄ چنڊ ڏي آڪاس ۾،
تو وڪ وڌايان،

الوداع!

جئن سانوڻيون پرڄي وسن،
ٿر ٻر وسائي تو وڃان!
پر هي ڪُلهي تي ڪينرو،
ڪيسين وڃايان،

الوداع!

اي سنڌ توکي الوداع!
اي هند توکي الوداع!
تو ۾ هُيو سارو جڳت،
اي جند توکي الوداع!

- ته اهڙي وقت، ڪهڙو ڪنور دل هوندو، جو رَوَندو نه! ۽ جڏهن خود
ڳائيندڙ جيبي زرين جو ڳلو پرڄي آيو ته هال مان الائي ڪيترن ماڻهن کان
اوپنڱارون نڪري ويون. اهي اوپنڱارون، اهي سڌ ڪا مصنوعي نه هئا ۽ نه
ڪنهن ٻت ۽ پير لاءِ هئا. اياز ڪالهه به ٻت نه هو، نه هن جي 'ٻت' بنجڻ

جي خواهش هئي ۽ نه اڄ به بُت بڻبو. اياز، ڪالهه به متحرڪ شخص هو، ۽ اڄ به سندس شاعري سينا گرمائي ٿي، ۽ سڀاڻي به اياز جو وجود اسان لاءِ متحرڪ ۽ زنده هوندو. اياز مرحوم نه آهي، مُردو نه آهي، اياز زنده آهي، زنده رهندو، بلڪ صدين تائين زنده رهندو.

اهڙي ماحول ۽ موقعي تي جيڪڏهن ڪو کيس Discover ڪرڻ ۽ ٺاهڻ جون دعوائون ڪري، ۽ سندس رُوح تي سنگ زني ڪري ته ڏک ضرور ٿيندو؛ ۽ پوءِ ڪو اديس جتوئيءَ ۽ نصير مرزا جهڙو دل جليو، اياز جي لحد ۾ لهڻ کان پوءِ، ڪنهن ’تعزيتي اجلاس‘ ۾ مٿئين رويي کي ڏندي ته ان تي برتڻين ۽ اختلاف راءِ رکڻ کي ’نوشا-هڻڻ‘ سڏڻ واري ڳالهه، ننڍڙي هجڻ ۽ برداشت نه ڪرڻ واري عادت جو مظهر سڏبي. ميان ٿو اياز تنقيد کان بالاتر نه آهي، اياز سان اختلاف راءِ رکڻ ڪو ڏوهه نه آهي، پر مٿس سنگ زني ڪرڻ - ۽ ان اياز لاءِ اهو چوڻ ته ’کيس سنڌي زبان جو هڪ اکر به صحيح لکڻ نه ٿو اچي‘، جنهن اياز هن دور جي سنڌي زبان ’تخليق‘ ڪئي، وڏي زياتي آهي. عظيم شاعر پنهنجي دور جي زبان تخليق ڪندا آهن. لطيف جي دور ۾ حڪمرانن جي دفترِي زبان سنڌي نه هئي، پر لطيف جي روح، دل ۽ عوام جي زبان سنڌي هئي؛ ۽ اهڙيءَ طرح اڄ به جڏهن سنڌي زبان ’صوبائي زبان‘ آهي، ته اياز جي رُوح، دل ۽ عوام جي ’قومي زبان‘ سنڌي آهي. اياز، سنڌي زبان کي لطيف کان پوءِ اها جلا بخشي آهي، جيڪا کيس صدين تائين جرڪائڻ ۽ چيري رکڻ لاءِ ڪافي آهي.

اسان اياز کي نه اڳ ’بُت‘ ۽ پير بڻايو هو ۽ نه اڄ ئي کيس ’بُت‘ ۽ ’پير‘ بنائڻ جو ارادو رکون ٿا. اها خواهش خود اياز جي به ڪانه هئي، تڏهن ته وصيت ڪري ويو هو ته:

اٿئي اسر ويل جو، لوڏائي لامن،

پڪي اڏامن، اٿي مڙن کي پورجڻ!

۽ اهو به چئي ويو هو ته:

سوچين تون مٿان مڙن مٿان مقبرو!

چنڊ، تارا، ڪتيون،

سج جون مشعلون،

مڙن مٿان روز، پرنديون پيون،

هي خدائي مجاور جيان،

مان ورڻو هان، مان ورڻو هان!

روز مون تي ڪندا سوجهرو!
سوجهين تون متان مون متان مقبرو.

روز مون تي شفق،
پڙ پائي زريءَ جا عقيدت جو اظهار مون سان ڪندي،
ڏينهن جو روز سورج مڪيءَ سان پئي زندگي جر ڪندي،
رات رابيل جا گل نچاور ڪندي،
ماڪ سان تنهن مٽيءَ کي معطر ڪندي،
آءُ هوندس جتي!

تُون متان هن گنهگار کي ڪنهن وڏي پير سان پيئين!
شاعري ريتئين،

جنهن هزارين بزرگيون مٽائي ڇڏيون
سج هيٺان ڪڪر جئن لڪائي ڇڏيون،
سمند ۾ ريت وانگر چپائي ڇڏيون،
مشعلون سو جلائي ڇڏيون،
جي نه ڪوئي اجهائي سگهي،
۽ نه طوفان

ڪوئي به تن کي وسائي سگهي!

اياز سان اختلاف ڀلي رکو، اياز تي تنقيد ڀلي ڪريو، پر اُن جي ذات
کي ڏنگ نه هئو. اياز، زندگيءَ ۾ ئي سندس فڪري سگهه جي دڙ کي نه
پهچندڙ ساڙ سڙين نقادن لاءِ چئي ويو هو ته: ”ڪنهن چيو ته هُن توتي
تنقيد ڪئي آهي. مون بهاڙ ڏانهن ڏٺو، هڪ وڃون اُن کي ڏنگ هڻي رهيو
هو.“ اياز، ادب جو بهاڙ هو، هو تاريخ جو بلند شخص هو، ڪنهن چواڻي،
”بلند بهاڙن جون چوٽيون ئي هڪٻئي کي ڏسي سگهنديون آهن.“
سائين جي. ايم. سيد ۽ شيخ اياز، هڪ ئي مٽ مان مڌ پيتو هو. سنڌ
جي پنجن هزارن سالن جي شعور مان سرڪيون ڀريون هيون. لطيف ٻنهي جو
رهبر هو. ٻنهي هڪٻئي سان اختلاف به ڪيا، رُٿا به، هڪ ڀيري ڪنهن
جذباتي نوجوان، سائين جي. ايم. سيد آڏو شيخ اياز خلاف ڳالهائي، سائين
کي مخاطب ٿي چيو ته ”اياز اوهان وٽ ڇو نه ٿو اچي؟“ سائين اڪين ۾
ڳوڙها آڻي چئو هو:

”ڪا مونهن ۾ وڏ، نا ته سڄڻ سڀا جهيندڙ گهڻو!“

اها آهي عظمت، اها آهي مڃتا، تڏهن ته چيو اٿن: 'The peaks of the high mountains see each other.' يعني 'بلند پهاڙن جون چوٽيون ئي هڪ ٻئي کي ڏسي سگهن ٿيون.' بلند شخص، مهان شخص، هڪٻئي جو احترام ايئن ڪندا آهن.

پر اياز جي زندگيءَ ۾ توڙي سندس زندگيءَ جي ڏوري ٿئي ويڃڻ کان پوءِ واري مڃتا کان خائف شخص ئي اياز کي Discover ڪرڻ جون ڳالهيون ڪري سگهن ٿا. انهن لاءِ اياز ڇا چيو آهي؟ جيت جيتري ڳالهه آهي، جديد ٻوليءَ ۾ ان کي معجزو ئي سڏي سگهجي ٿو. اياز پنهنجي آخري ڇپيل ڪتاب 'ڪونجون ڪرڪن روم تي' ۾ پٺاڻيءَ جي پٽ تان بيهي، اهڙن نقادن کي چوي ٿو:

پوءِ به چڙهي پٽ تي، پريان آءُ گهڙا،
توڙي پٽونڙا، ڏنگن منهنجيءَ ذات کي!
ڪراچي پريس ڪلب ۾ فهميده رياض کي مون چيو ته "اياز بابت هڪ سٺ ۾ تاثر لکو." هن لکيو ته:

"هماري خوش نصيبي ڪه هماري دور مين اياز ته."
آءُ سمجهان ٿو ته اها وڏي ڳالهه نه آهي، پر وڏي ڳالهه اها آهي ته اسان جي اها خوش نصيبي آهي، جو اسان شيخ اياز جي دور ۾ رهون ٿا. اياز پورو هڪ دور هو، شاعريءَ جو هڪ دور 'Era of the poetry'، پر سندس شاعري، مختلف دورن تي، صدين تائين محيط رهندي.

ڳونجار ڪندي جا مون کان پوءِ،
تنهن جندڙيءَ جو مان جهڙو هان،
مان ورڻو هان، مان ورڻو ها!
(اياز)

سند جي تاريخ جو تـتـ اياز

سند جو مھان شاعر شيخ اياز، ڪراڙ ڪپ تي پنهنجي مرشد ۽ پيشرو،
سدا حيات شاعر شاهه لطيف جي آستاني تي آرامي آهي، جنهن جي آٿام
نينهن - سنيھ ۽ اڀياس، سندس ذات کي ڏهوڻو ڪري ڇڏيو هو؛ جنهن جو
اظهار، اياز، اڄهو هيئن ڪيو آهي:

پرساڻ تنهنجي ڀت ڏئي، جهلي بينس جهول،
ڏنئي ٻه ٽي ٻول، سڀني منهنجي ساهه کي.

ڪڏا ڪنير ڪيچ مان، ڪليا تنهنجا ڪيت،
مون وٽ مڙئي بيت، توڙت آهن آيتون!

وري چوريان چنگ، صدا ڪريان سنڌ ۾،
گڏوڏهي اڄ ڪلام ۾، سر جو سر سان سنگ،
پڙيان آءُ امڱ، ڪريان لات لطيف جي!

آءُ پٺائي، آءُ، تنهنجي ڪهه، منهنجون اڪيون!
ڏس مون تنهنجو ڪينرو، پوريو ناهي پاءُ،
سڱيڙ جو ڪا جزاءُ، سڱيا سڌا سار جا!

توڪي ساري سنڌي، ساري ڀت ڏئي،
مور ته ٿيندي مارتي، ٻي ڪا ماءُ ڇڻي،
تنهنجي پير پٽي، ذات سموري ڏيهه جي!

ڪهڙي ڪنير جوڙيو، مٽيءَ بنا ٿانءُ؟
آهي تنهنجي ٻاجه سان، ميان! منهنجو نانءُ،
ڪٿي هجان آءُ، جي نه هجين تون جوءُ ۾!

مان ورڻو هان، مان ورڻو هان!

اياز کي پٽائيءَ سان بيحد ۽ بي انتها عشق هو. سنڌس نظر توڙي نثر جي ڪيترن ڪتابن جا نالا، سِرا، شاهه جي بيتن تان، ڪنيل آهن، جهڙوڪ: 'پونڊيري آڪاس'، 'ڪلهي پاتم ڪينرو'، 'وچون وسڻ آڻيون'، 'ڪي جو پيچل ٻوليو'، 'ڪپر ٿو ڪن ڪري'، 'چي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاڙي'، 'جهڙ نيشان نه لهي'، 'اڀر چنڊ پَس پرين'، 'هينڙو ڏاڙهون گل جڻ'، 'ڪتبن ڪر موڙيا جڏهن'، 'لڙيو سچ لڪن ۾'، 'تون چپر تون چائو'، 'اڪونجون ڪرڪن روڙهه تي'، وغيره. جنهن لاءِ هن جو چوڻ هو ته: 'مون کي پٽائيءَ سان ايتري عقيدت آهي، جو هر ڪتاب جو عنوان، هن جي ڪلام مان ڪڍڻ چاهيان ٿو. مون کي هميشه ائين لڳو آهي ته اهو عنوان جنهن منهنجي ڪتاب جي سرورق تي پٽائيءَ جو هٿ آهي، جو هن، ان جي مٿي تي رکيو آهي ۽ ان لکي دُعا ڪري رهيو آهي.'

اهو باجهه جو هٿ نه رڳو اياز جي ڪتابن جي سرورقن تي موجود رهيو آهي، پر خود اياز جي سير تي پڻ سڄي ڄمار موجود رهيو. جنهن جو رُشوت اهو آهي ته اياز جو ڪو اهڙو ڪتاب نه آهي، جنهن ۾ ڪنهن نه ڪنهن روپ يا صورت ۾ پٽائيءَ جو ذڪر نه هجي. پٽائي هن کي ساهڻون وڃهيو ۽ رڳو گردن کان به نزديڪ هو ته اهو پاڇهه جو هٿ، اياز تي سنڌين وفات کان پوءِ قائم رهيو جو هو 'پٽائيءَ پٽائيءَ آراهي آهي، اها هن جي من جي منشا ۽ روح جي تمنا هئي، جنهن جو ذڪر سنڌين لازوال شاعريءَ ۾ هٿ ڀر هٿ موجود آهي. سچ پچ اياز جي انما کي ڇپڪو آندو، لطيف سائينءَ جي شاعريءَ جي مطالعي مان زندگيءَ ۾ ملندو هو ۽ بلڪل خوشي کيس پٽائجيءَ جي پونءَ تي پهچي رهندي هئي. يقيني طور 29 دسمبر 1997ع جو ڏينهن سنڌس روح لاءِ ايڏي آرام جو ڏينهن ثابت ٿيو هوندو، جو ان پٽائيءَ جي پونءَ ۾ دفن ٿي امر تڏا پاتي هئي.

تنهنجيءَ مٿيءَ منجهه ملان جي، آلا امير تان پايان لاءِ
سنڌ ديس جي ڌرتيءَ، توتي پنهنجو سليمن نمايان،
مٽيءَ مٽائي لائيان.

اهڙي لوءِ نه ڪا هئي، جهڙي پنهنجي لوءِ،
اوه، پٽائي اوه، مون ساري دُنيا گهمي!

هر ڪنهن وٽ جي ٿي وڃي؛ ڌرتيءَ ۾ ئي جڙ،

ساڳيءَ ڌرتيءَ وڙ، توسان مون سان پٽ ڌڻيءَ!

سند ڌرتي، ڀٽائيءَ جي ٻه ماءُ هئي ۽ اياز جي ٻه امڙ آهي، ۽ ٻئي مُرشد ۽ مُريد، ساڳيءَ ڌرتيءَ ۾ دفن آهن، ۽ سندن جڙون ساڳيءَ مٽيءَ ۾ موجود آهن، جنهن مٽيءَ جي ڪُهه ۾ پنٺيون کولي، اياز پنهنجو ’گجھه‘ ڳولي ورتو آهي؛

اڻ پٽيءَ تي پنهنجون پنٺيون، ڪُهه ۾ اڪڙيون ڪول،

پٽ ڌڻيءَ جي ڀرسان ويهي، پنهنجي گجھه کي ڳول.

اسان جي ڪُجھه مانائين اديبن کي ڀٽائيءَ جي دامن ۾ اياز جي دفن ٿيڻ تي اعتراض آهي. هنن مان ڪنهن جو چوڻ آهي ته ”لطيف، ادب ۽ شاعريءَ جي ايڏي ڇپ آهي، جنهن جي هيٺان اچي اياز ڇپجي نه وڃي.“ ڪنهن چيو آهي ته ”اسان مٺي پڄاڻان شيخ اياز کي ڪنهن جي بيساڪين جي سهاري نٿا هلائڻ چاهيون ۽ نڪي سندس ادبي قد ۽ قامت ايڏو ننڍو آهي، جو کيس ڪنهن وڏي شاعر وٽ هلي پناهه وٺرايون.“ ڪنهن اياز جي دوست هجڻ جو دعويٰ ڏيندي، اخبارن کي خط لکيا آهن ته ”اياز جي پٽ شاهه تي تدفين امانت طور سمجهي وڃي ۽ بعد ۾ کيس مان مرتبي سان شڪارپور ۾ دفنائڻ جو بندوبست ڪيو وڃي.“ ته هڪ دوست ان راءِ جو هو ته: ’اياز کي ڪراچيءَ ۾ عبدالله شاهه غازيءَ جي ڀرسان (سمند. ڪناري) دفنايو وڃي ها، ڇو ته هنن اياز جي مرتبي کان پوءِ سندس الڳ مقام ڏسڻ چاهيو ٿي ۽ اياز جي سهاري ڪراچيءَ ۾ وڏا ميڙاڪا مچائڻ ٿي گهريا. هنن جي نظر ۾ ائين ڪرڻ سان اهو فائدو ٿئي ها ته گهڻا سنڌي ڪراچيءَ لڏي اچي رهن ها. اياز جي مرتبي کان پوءِ سندن دٻين ۾ اياز جي سندس زندگيءَ ۾ تيار ڪيل تصوير جي آبتڙ هڪ انوکي تصوير هجي ها، جنهن جي ڪراچيءَ ۾ رهندڙ سنڌين کي اشد ضرورت هئي.‘ اهڙيءَ طرح اياز جي ڳوٺاڻي اديبن مان وري اڪثر جو اهو خيال هو ته ’اياز کي سندس خواهش موجب جنم ڀومي شڪارپور ۾ پنهنجي پيڻ جي ڀرسان الف شاهه جي قبرستان ۾ دفنايو وڃي ها!‘

مٿين خيالن ظاهر ڪندڙن سمورن عزت مآب اديبن ۽ ادب دوستن جي خدمت ۾ با ادب عرض آهي ته هو اهو ٻڌائين ته ڇا پٽ ڌڻيءَ جي ڀاڳوند پونءِ مان اياز جي مڙهه کي بيدخل ڪرائي، هو اياز جي عزت افزائي ڪري رهيا آهن، يا ڀٽائيءَ جي بيخيزتي؟ جنهن ڀٽائيءَ لاءِ اياز انتهائي عقيدت مان

مان ورڻو هان، مان ورڻو هان!

چيو آهي ته:

”تون پارس، آءُ لوه، سجين ته سُون ٿيان.“

تنهنجيءَ جُئيءَ جي مٽي- شيخ اياز.

(انتساب: ”ڪونهون ڪرڪن روه تي“)

□ ”مان پٽائيءَ جي پيرن جي خاڪ، جي پٽائي نه هجي ها منهنجي شاعري
وجود ۾ ڪيئن اچي ها!“

(”ڪٿي نه پڇيو ٿڪ مسافر“ - پير علي محمد راشديءَ کي جواب)

جيستائين اهو سوال آهي ته ڪير ڪنهن جي بيساڪين تي بيٺل آهي ته آءُ
ان چوڻ ۾ ڪنهن به وڌاءُ کان ڪم نه ٿو وٺان ته پٽائيءَ کان پوءِ واري
سموري سنڌي شاعري، پٽائيءَ جي بيساڪيءَ تي ائين بيٺل آهي، جيئن اڄوڪي
سڄي سنڌي شاعري، اياز جي بيساڪيءَ تي بيٺل آهي. هر پيشرو، ايندڙ لاءِ
راه گهڙيندو آهي، ۽ اُن ڦلن واسئين وات تان هلي، هر شاعر پنهنجو لهجو،
ڊڪشن ۽ انفرادي ڍنگ اختيار ڪري، پنهنجو مقام ماڻيندو آهي.
منهنجيءَ ان راءِ سان اختلاف رکڻ جو هر ڪنهن کي حق آهي، ۽ خود اياز
جي فڪر ۽ خيالن سان اختلاف رکڻ جو به هر ڪنهن کي حق آهي؛ پر
دوست ”انب گويانگ“ جي لفظن ۾ ”اسان اهو ڪنهن کي به حق نه
ڏينداسون ته اياز کي پٽائيءَ جي پاڪر کان ڌار ڪرڻ لاءِ جهمريون هنيون
وڃن.“ جنهن آزل ۽ ابد جي وسعتن کان ڪشادي پاڪر لاءِ اياز ڪندو هو:
مُون سان منهنجي پاڪرين، پيهر پٽائي!
آئي ڙي آئي، مون گهر باڪ بسنت جي!

جيڪي اديب دوست، ڪراچيءَ جي 75 لک آباديءَ واري شهر ۾،
چاليهه لک سنڌين جي موجودگيءَ ۾، وسيلن، سوارين ۽ ٽيليفون جي
سهوليتن هوندي، شيخ اياز جي ٽڌي تي 27 ڪلاڪن تائين 27 سوڳوار گڏ نه
ڪري سگهيا، اهي اڄ ڪهڙي منهن سان اها دعويٰ ڪن ٿا ته اياز کي پٽائيءَ
جي پاڪر مان ڪڍيو وڃي. ڪراڙ ڪنڌيءَ تي تدفين وقت پهچندڙ اڪثر
اديب ۽ ادب دوست، بي وسيلن ۽ بي سواريءَ هئا، ۽ انهن ۾ به وڏو تعداد
انهن نوجوانن اديبن جو هو، جن نه رڳو اياز کي سٺ سٺ ڪري پڙهيو هو،
پر اياز سان پيار به ڪيو هو. هڪ سوال ٿو آئي ته ڪراچيءَ جو ڪو اديب
اهو انگ ٻڌائي سگهندو ته ڪراچيءَ واري ٽڌي تي پهتل 27 اديبن مان (جن
مان به محمد ابراهيم جويو، محمد قاسم بگهيو، محبوب شيخ، حسن درس،

مان ورثو هان، مان ورثو هان!

غلام رباني آگرو، مرشد شيخ، قاضي منظر حيات - حيدرآباد، ڄامشوري ۽ رتيديري مان پهتا هئا)، ڪيترا اديب پڻ شاه ۾ اياز جي ڪفن دفن وارين رسمن ۾ شريڪ ٿي سگهيا هئا؟ عطيه دائود، تاجل بيوس، قمر شهباز، رکيل مورائي، نور احمد ميمڻ، غفار تبسم، سميج بلوچ، خدا بخش ابڙي، رمضان نول، مخدوم بلال، بيدل مسرور، ستار پيرزادي، ستار پٿي، ناصر مورائي، حبيب الله پٿي، سلطان وقاصي، نرگس لطيف ۽ هڪ ٻن ٻين اديبن کان سواءِ ڪراچيءَ جا ٻيا ڪهڙا اديب، ڪراڙ ڪنڌيءَ اچي اياز جا ڪلهي ڪانڌي ٿيا هئا؟

28 ڊسمبر 1997ع تي ڏينهن جو ريڊي پاڪستان ۽ رات جو بي. بي. سي ۽ بي. ٽي وي جي خبرن وارن اطلاعن ۽ 29 ڊسمبر جي صبح جي اخبارن ۾ ڇپيل خبرن کان سواءِ، ڪراچيءَ جا اديب دوست، دل تي هٿ رکي ٻڌائي سگهندا ته هنن مان هر هڪ رڳو سنڌ جي 15 اديبن کي به اياز جي لاڏاڻي جو اطلاع ڏنو هو؟ ڇي نه، ته پوءِ اهو روڻو ۽ ماتر بند ٿيڻ گهرجي ته اياز جي مان ۽ مهانتا وٽان اديب ۽ عام ماڻهو پڻ شاه ۾ نه پهتا هئا. اهو ته اياز جي ادبي پورهي / ڪمائيءَ جو ڪرشمو هو، جو حيدرآباد ۾ سنڌي ادبي سنگت نه رهندو ڇي، گولڊن جوبلي ڪانفرنس، تعزيتي اجلاس ۾ تبديل ٿي، ڪيس خراج تحسين ۽ سلام (Tribute) پيش ڪرڻ جو ڪارڻ بڻي هئي. آءُ ڇڻ گهران ٿو ته ڇا اها حقيقت نه آهي ته خود ڪراچيءَ جا ڪيترا اديب دوست، سنگت گولڊن جوبلي ڪانفرنس 1997ع ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ آيا هئا، ۽ کين منجناز مرزا آڊيٽوريم حيدرآباد ۾ سنڌي لئنگئيج اٿارٽي جي آفيس ۾ اچي، اياز جي لاڏاڻي جو پتو پيو هو. شمشير اخيدري، عطيه دائود، سميج بلوچ، سلطان وقاصي، بيدل مسرور، ستار پيرزادو ۽ نصرت ابڙو، ان جا مثال آهن. نصرت ابڙي، هلال پاڪستان اخبار ۾ پنهنجي ڪالمر ۾ ان جو ذڪر هينئن ڪيو آهي: ”پنان ڪالونيءَ تان رڪشا ۾ چڙهي (مشار مرزا) آڊيٽوريم پهتاسون، لهڻ سان بيدل چيو، نصرت! خبر ته آهي، لڳي ٿو پروگرام پوسٽ پون ٿيو آهي. اڳتي وڌياسين ته ستار پيرزادو، سميج بلوچ ۽ ڪجهه ٻيا دوست مليا. وڏي خاموشيءَ ۽ ڏک جي لفظن ۾ چيائون ته اڄ اياز گذاري ويو، پروگرام ٿيندو، پر ’تفريتي اجلاس‘ جي صورت ۾.“

(هلال پاڪستان، 4 جنوري 1998ع)

28 ڊسمبر 1997ع تي صبح جو ٻيهر ويلي اياز لاڏاڻو ڪيو هو ۽ ان

مان ورثو مان، مان ورثو مان!

ڏينهن جي ڪنهن به اخبار ۾ اها خبر ڇپجي نه سگهي هئي. ان ۾ اديبن، اخبارن ۽ عام ماڻهن جو ڪهڙو ڏوهه؟ 29 ڊسمبر وارين ڪيترين اخبارن ته صبح جو 7، 8 ۽ 9 بجي تائين ته پنهنجي پر ۾ اياز کي پٽ شاهه ۾ دفن به ڪرائي ڇڏيو هي، پر ڳو هڪڙيءَ اخبار ’عبرت‘ ۾ اڻي اياز جي هڪ بجي پٽ شاهه ۾ تدفين ٿيڻ جي اطلاع واري خبر شايع ٿي هئي، صحيح معنيٰ ۾ ڪنهن به اخبار توڙي اديب کي تدفين جي صحيح وقت جو اطلاع نه هو. 29 ڊسمبر 1997ع جي صبح جو 7 وڳي، ڪراچيءَ مان شيخ اياز جي گهران محمد ابراهيم جوڻي، مون کي حميد سنڌيءَ معرفت اطلاع ڏنو هو ته اياز جو قافلو صبح جو ساڍي ستين وڳي نڪرندو، ان ڪري حيدرآباد ٽول پلازا يا پٺاڻي نگر پاڻي پاس وٽ گيائيد. گاڏي بيهاري وڃي، جيئن قافلي جي رهنمائي ٿي سگهي. اها خبر ٻوندي ئي مون، نصير مرزا کي ريڊيو اسٽيشن حيدرآباد تي فون ڪئي ته ريڊي تان اعلان ڪري ته شيخ اياز کي 12 وڳي ڏينهن جو پٽ شاهه ۾ مٽيءَ ماءُ جي حوالي ڪيو ويندو، گاڏيڊ. گاڏيءَ جي بندوبست لاءِ به نصير مرزا کي چيو هئو، جنهن احمد سولنگيءَ ۽ بيدل مسرور سان گڏجي، اهو بندوبست ڪيو هو. ۽ نصير مرزا سان پڪ ڪري، آءٌ پٽ شاهه تدفين جي انتظامن لاءِ هليو آيس. جتي ڊاڪٽر تنوير عباسيءَ، ظفر ڪاظميءَ، سيٺ گانگنداس ۽ آزاد انور ڪانڌڙي سان گڏجي، اسان اياز جي جنازي نماز ۽ تدفين جا تڙ ٽڪڙ ۾ انتظام ڪري ورتا هئا. ان سڄيءَ صورتحال کي اڳيان رکي، جيڪڏهن ريڊيو ۽ اخباري اطلاعن تي ست سؤ کن اديب ۽ ادب دوست پٽ شاهه پهچن ٿا ته اها ڪا معمولي ڳالهه نه آهي، ڇو ته هڪ ڏينهن اڳ حيدرآباد واري تعزيتي اجلاس هلندي، آءٌ، ڊاڪٽر تنوير عباسي ۽ ظفر ڪاظمي، پٽ شاهه ۾ اياز جي قبر جي جاءِ جي انتخاب ۽ تياريءَ لاءِ روانا ٿي ويا هئاسون، ۽ پٺيان دوستن جو ڪراچيءَ وارن سان ڪو رابطو نه رهيو هو، جنهن ڪري تعزيتي اجلاس ۾ موجود دوستن کي ٻئي ڏينهن اياز جي تدفين جي صحيح وقت جي خبر پئجي نه سگهي هئي.

اسان جي ڪجهه ڪالم نگارن، اياز جي تدفين وقت عام ماڻهن ۽ اديبن جي وڏي تعداد ۾ شرڪت نه ڪرڻ تي ’سنڌي قوم جي بيحسيءَ‘ جو روڻو رڻو آهي، ۽ لکيو آهي ته ”ڪيڏي نه ڏک جي ڳالهه آهي جو اياز جي آخري رسمن ۾ صرف ٻه سؤ اديب ۽ عام ماڻهو شريڪ ٿيا.“ جڏهن ته اها گهٽ تعداد واري رپورٽنگ غلط بيانيءَ تي ٻڌل آهي. ڪن وري اياز جي تدفين جي

سائين جي. اير. سيد جي تدفين سان پيٽ ڪندي لکيو آهي ته ”سائين جي. اير. سيد جي تدفين ۾ هزارين ماڻهو شريڪ ٿي سگهن ٿا ته اياز جي تدفين وقت چو نه شريڪ ٿيا؟“ وغيره— ان ڏس ۾ رڪارڊ جي درستيءَ لاءِ عرض آهي ته سائين جي. اير. سيد به اياز وانگر، 25 اپريل 1995ع تي پهرم ويلي ئي دم ڏنو هو، پر انهيءَ ڏينهن جي ڪيترين اخبارن سائين جي. اير. سيد تي ايڊيشن به ڪڍي ورتا هئا. ان کان سواءِ سائين جي. اير. سيد لاڳيتو 39 ڏينهن، بيهوشيءَ جي حالت ۾ موت سان ويڙهاند ڪئي هئي ۽ سندن وفات ڪهڙي به وقت متوقع هئي؛ جنهن لاءِ خاندان ۽ سائين جي. اير. سيد جا پرستار ذهني طرح تيار هئا. تنهن کان سواءِ، جناح اسپتال ڪراچيءَ ۾ سائين جي. اير. سيد جي خاندان جا ڀاتي ۽ سوين قومي ڪارڪن هر وقت موجود رهندا هئا، ان ڪري سائين جي. اير. سيد جي وفات جي خبر ’جهنگ جي باهه‘ وانگر سڄيءَ سنڌ ۾ فونن، اخبارن ۽ ميڊيا ذريعي پهچي وئي هئي. عالمي ميڊيا به بروقت هن عظيم سانحي کي هوا جي لهرن تي سڄيءَ دنيا اندر پکيڙي ڇڏيو هو. ان کان سواءِ ساڳيءَ تاريخ تي جيئن ئي سائين جي. اير. سيد جو قافلو سن لاءِ روانو ٿيو هو ته ڄامشوري ۽ حيدرآباد مان عام ماڻهن، يونيورسٽيءَ جي شاگردن ۽ صحافين جو هڪ وڏو تعداد قافلي سان شامل ٿي ويو هو ۽ سڄي رات 26 اپريل جي صبح تائين هزارين ماڻهو سن پهچندا رهيا هئا. ٻئي طرف اياز جي معاملي ۾ صورتحال بنهه مختلف هئي. سندس بيماريءَ ۽ اسپتال داخل ٿيڻ جي سنڌ ۾ ڪنهن کي به ڄاڻ نه هئي ۽ نه ئي اهڙي ڪا خبر اخبارن ۾ شايع ٿي هئي. جن دوستن کي اياز جي اسپتال داخل ٿيڻ جي ڄاڻ هئي، تن کي به اهو پتو نه هو ته ڪو اياز جي حالت ايتري سيريٽس آهي. اسان جي پياري دوست تاجل بيوس هڪ ڪالمر ۾ لکيو آهي ته: ”جنهن رات اياز کي مڊ ايسٽ اسپتال ۾ داخل ڪيو ويو، ان رات به مون فون ڪري اياز جي خيريت معلوم ڪئي هئي، پر هو ڀر واري ڪمري ۾ لٽيو پيو هو، جنهن کي مون بي آرام ڪرڻ نه ٿي چاهيو. ان رات مون وٽ علي بابا به ترسيل هو. ٻن منٽن اندر اياز جو فون آيو ته ”تاجل! ڪڪيءَ مون کي نه ٻڌايو ته ڪو تنهنجو فون آهي.“ علي بابا به اياز کان چڱيلائي معلوم ڪئي، جنهن تي اياز ڏاڍو خوش پئي ٿيو. ڪهڙي خبر ته اياز سان اها اسان جي آخري گفتگو هئي.“

اياز جي وفات مڊ ايسٽ اسپتال ڪراچيءَ ۾ ٿي هئي، جتي وفات وقت

وتس ڪو تيماردار به موجود نه هو. اياز جو هڪ فرزند ڊاڪٽر سليم شيخ لاهور هو، ٻيو پٽ انيس جدي ۾ هو؛ ٽيون پٽ مونس شڪارپور هو ۽ چوٿون پٽ سرمد ڪراچيءَ ۾ (پر پيءُ کان ڌار رهندڙ)۔ اياز جي ويڄاري وٺي زرينا ته اياز جي ويڄوڙي جي ڄاڻ بوندي ئي بيهال ٿي وئي هوندي، پوءِ به اها ويڄاري وڌ ۾ وڌ محمد ابراهيم جويي، جمال ابڙي، يا اياز جي هڪ ٻن دوستن کي ئي فون تي اطلاع ڏئي سگهي هوندي. ان صورتحال ۾ سڄيءَ سنڌ ۾ اطلاع پهچائي ته آخر ڪير؟ ان ڪري، اياز جي جناري واري جلوس ۾ ڪارن ۽ گاڏين جي وڏي لاند جي عدم موجودگي ۽ تدفين جي رسمن ۾ سڄيءَ سنڌ جي آڻي نه پوڻ واريون ڳالهيون ۽ شڪايتون اجايون ۽ معمولي آهن. هونئن به ان سان ڀلا اياز جي عظمت ۽ مهانتا ۾ ڪهڙو فرق ٿو پوي ته سندس تدفين وقت ڪيترا ماڻهو موجود هئا! بهرحال اياز جي آخري سفر ۾ جيڪي به اديب ۽ عام ماڻهو شريڪ ٿيا هئا، تن سڀني جون اکيون آليون ۽ دليون آڌ ٿيل هيون. سمورن جا جيءَ جهريل ۽ چهر اڏاس هئا. تنوير عباسي ته دوست جي ويڄوڙي جو صدمو سهي نه سگهيو هو ۽ تدفين کان ٿرت پوءِ تنوير جي طبيعت خراب ڏسي، اياز گل ۽ اڊل سومرو ساڻس گڏ خيرپور هليا ويا هئا، ۽ پوءِ خبر پئي ته تنوير کي دل جي تڪليف ٿي پئي هئي.

اياز زندگيءَ ۾ به مڃتا جون بلنديون ماڻيون هيون ۽ وفات کان پوءِ کيس جيڪا مڃتا ۽ جيڪي محبتون مليون آهن، سي هر ڪنهن کي ملڻ مشڪل آهن. سائين جي. ايم. سيد، استاد بخاريءَ ۽ اياز کي سنڌ محبتن جي معراج تي پڄاڻي ڇڏيو آهي. سندن پيار جي پورهئي ۽ سنڌ سان اتوت انسيت ۽ لاڳاپي، کين اها محبت، شهرت ۽ عظمت بخشي آهي، جنهن جو مثال نه ٿو ملي.

اياز زندگيءَ جا پويان ڪجهه سال ڪراچيءَ ۾ گذاريا. آءٌ مونس اياز جي ان ڳالهه سان سؤ سيڪڙو سهمت آهيان ته ”اياز، پوين سالن ۾ ڪراچيءَ ۾ پرنس ڪامپليڪس جي فليٽ جي ٻوسائيل ماحول کان تنگ ٿي پيو هو.“ ڪراچي، اياز جي جوانيءَ ۽ پڇاڙيءَ وارو شهر، اياز جي آزاد من لاءِ گهٽ ۽ ٻوسٽ جو اهڃاڻ بنجي ويو هو؛ ڇو ته ڪراچي روشن جو شهر هوندي به اندر جي اونداهين، منافقتن ۽ انساني رت جي ارزانيءَ جو شهر بنجي چڪو هو. اياز، ڪراچيءَ ۾ ’سمنڊ‘ پنهنجي پيءُ سان ملڻ آيو هو، ڇو ته کيس سمنڊ سان پيار هو ۽ سمنڊ جي ڇولين کي پنهنجي فوج سمجهندو هو.

سمنڊ کيس وٺندو هو. هو شاعر هو، سو به فطرت جو شاعر. هڪ سمي سنڌس سيني ۾ سمنڊ ڪناري دفن ٿيڻ جي خواهش به ڄاڳي هئي. پنهنجي ڪتاب ’ڪٿي نه پڄيو ٿڪ مسافر‘ ڀاڱي پئين ۾ اياز لکي ٿو: ”مون ’برسات‘ ۾ پنهنجي هڪ ڪالم ۾ لکيو هو ته ”منهنجي اندر ڄا مانسروور آهي، ان مان هڪ ننڍي به پوري نه وهي آهي. مون کي پنهنجي گهر کي پورو ڪرڻ لاءِ هڪ سؤ سال بيا به گهرجن. پر عمر دراز جي تمنا جي باوجود، جي مان اڳ ۾ مري وڃان ته مون کي ڪلفٽن تي پهاريءَ تي پوريو وڃي، سمنڊ جي سامهون، جو منهنجو پاءُ آهي. پر پاڪستان جي ڪنهن به سرڪار ۾ مون کي اميد نه آهي.“

اياز کي اها پڪ هئي ته پاڪستاني حڪمرانن ۾ ايتري همٿ ئي ڪانه هئي، جو اهي کيس ڪلفٽن جي پهاريءَ/ وڏن ماڻهن جي وسنديءَ ۾ دفن ٿيڻ جي اجازت ڏين ها، ان ڪري هن پنهنجيءَ ان شاعراڻي خواهش تان آخري وقت ۾ هٿ ڪڍي ڇڏيو هو. اها حقيقت آهي ته ڪراچيءَ ۾ اياز جي دلچسپيءَ جو وڏي ۾ وڏو ڪارڻ سمنڊ هو، پر جڏهن ڪراچيءَ جون بلند و بالا عمارتون، سستي انساني رت جي سمنڊ ۾ ٻڌڻ لڳيون هيون، ته اياز جو من منجهڻ لڳو هو ۽ انساني تشدد ذريعي پيدا ٿيل ’ماحولياتي گدلاڻ‘ سبب کيس اندر ۾ گهٽ ۽ پوسٽ محسوس ٿيڻ لڳي هئي، ڇو ته اتان ماڻهپوءِ مريادا ختم ٿي وئي هئي، اتي سنڌ جي فطري سونهن جو نام و نشان نه هو، ان حد تائين جو ڪراچيءَ ۾ تارن پري رات ۽ نيل گگن جو تصور ئي گم هو، جنهن جو اظهار نظم توڙي نثر ۾، اياز ڪيترن هنڌن تي ڪيو آهي:

ناهي ڪو آڪاس،

ڪراچيءَ ۾!

دونهون دونهون سارا ماڙا،

چورنگي ۽ چاڪي واڙا،

چنڊ ڪڍي ڪئن سواس؟

ڪراچيءَ ۾!

ڍڳ ٿيو آ ڪارو ناڻو،

ڪاڻو راڻي اگهه وڪاڻو،

مومل چاهي؟ ماس:

ڪراچيءَ ۾!

مان ورڻو هان، مان ورڻو هان!

□ ”مون کي ڪرڙيءَ جي ميدان ۾ مرڻو هو، مان ڪراچيءَ ڇو پڄي آيو آهيان؟“ (گهات مٿان گهنگهور گهٽا - ص 35)

ڪيٽي پاڪ ٿڪي،

آهه ڪراچيءَ ڏسندڙ ۾!

ڪنهن نه ڏٺو آڪاس کي، صدين جيئن سُڪي!

هتان ويندس اوچتو، ٻه ٽي ڏينهن ٿڪي!

(”ڪٿي ڪر مڙيا جڏهن، ڀاڱو ٻيو، ص- 27)

اُئي سنڌا! ڇا مان ڪراچيءَ ۾ شرنارڻي نه آهيان؟

(”سِر لوهيٽا گهٽا“ - ص 115)

مان سگر جو

ڪراچيءَ ۾ شرنارڻي آهيان،

يا خدا! تو مون کي ديس ۾

پرديسي بڻايو آهي،

۽ مون کان

آسمان جي

پوري چادر به کسي ورتي آهي،

جا سکر ۾

پنهنجي ڪوئي تي اوڙيندو هوس.

(سِر لوهيٽا گهٽا - ص 42-43)

اياز، مون کي، آسي زمينيءَ، احمد سولنگيءَ، ڊاڪٽر قاسم ٻگههئي،

نور احمد خواجي ۽ فيروز احمد ميمڻ کي ڪيترا ڀيرا چيو هو ته ”مون کي

ڪراچيءَ مان ٻاهر ڪڍو. هن انساني رت سان راند رهندڙ ۽ منافقتن جي

ملمعي ۾ ويڙهيل شهر مان مون کي ٻاهر ڪڍو.“ اياز، فيروز احمد ميمڻ

کي، نسيم نگر حيدرآباد ۾ مناسب اگهه تي ڪنهن گرائونڊ فلور واري جاءِ

خريد ڪرائي ڏيڻ بابت به چيو هو؛ جتي اڳتي هلي شايد سندس نانيءَ

الطاف ڪيڙي ڪا جڳهه خريد به ڪئي هئي، ۽ اياز چاهيو پئي ته اتي اچي

رهان؛ دوستن ۽ نوجوانن سان ملان؛ سنڌو درياھ ۽ اصلي سنڌ ڏسان؛ اياز

جي من جي اها خواهش هئي، ڇو ته هو سکر جي کليل فضاءن جو رهواسي

هو، جتي جڏهن سنڌو، ساد ٻيلي وٽان ڇوليون ماري وهندو هو ته اياز جي

من ۾ ذات جون ڇوليون چلڻ لڳنديون هيون. اياز، جڏهن سکر ۾ وڪالت

مان ورڻو هان، مان ورڻو هان!

جي ذهن ٽڪائيندڙ پورهئي کان تنگ ٿيندو هو ته ڪڏهن اروڙ جي ڪنڊرن ڏانهن نڪري ويندو هو، جتي راڻي لاڏي، ور جي شهادت کان پوءِ دشمن سٺا سان وڙهندي ديس تي واري هئي؛ ته ڪڏهن پراڻي سکر لڳ جهلي بند تي گهمڻ نڪري ويندو هو، جتي ٻيڙين جا ڪوها، سڪان ۽ سڙهه، آفڻ جي ٻاڙهاڻ ۾ ڪنهن جوڳيءَ جي گيڙو ويس وانگر لڳندا هئا؛ ته ڪڏهن ڪالڪان جي گقا ٻاهران ڪنهن ٻيڙي سنت سان محو گفتگو ٿيندو هو يا ڪائس پُست جي ڏوڏين جو ڪاڙهو وٺي پيئندو هو ۽ سنڌ ٻڌ گنواڻي ويهندو هو؛ ته وري ڪڏهن شڪارپور، ننڍپڻ جي يادن جي جزيري ڏانهن نڪري ويندو هو، جتي هن جا ڪيترا معصوم پيارَ پوشيدا هئا.

فطرت جي سونهن ۽ نظارن مان اتساه وٺندڙ اهو اياز، زندگيءَ جي پوين سالن ۾، 1950ع جي ڏهاڪي واريءَ ڪراچيءَ ۾ موٽي آيو هو، جتي اپريل 1947ع ۾ سنڌي ادبي سنگت جو بنياد پيو هو؛ جتي شڪارپور مان اچي وڌيڪ تعليم حاصل ڪئي هئائين؛ جتي جويي، حشوءَ، ڪيرت، گوبند ۽ سويي سان دوستي ٿي هئس؛ جتي ابتدائي وڪالت به ڪئي هئائين، ۽ اُن وقت کيس ڪراچيءَ ۾ وڪالت مان پئسو ته جام ملندو هو، پر هن کي ڪراچي اُن ڪري ڇڏڻي پئي هئي، جو هن سنڌيءَ ۾ شاعري ڪرڻ پئي چاهي، جنهن لاءِ اندروني سنڌ جو ماحول ئي هن لاءِ موزون هو.

اياز، زندگيءَ جي پوئين وقت ۾ اُن ڪراچيءَ ۾ موٽي آيو هو، جنهن کان متاثر ٿي، ڪنهن وقت نظم لکيو هئائين:

جهلملائيندڙ ڪراچي!

روشنيءَ جا گيت ڳائيندڙ ڪراچي!

اڄ به مون لئه اوڀري ناهين ڪراچي!

سنڌ جي آهين ڪراچي!

اڄ به مان

تنهنجي رستن کي مُنڊي جئن جئن ته پورو ٿو اڃان!

اڳ ڳرو مندر کان ٿورو اڳيرو ويندي هُئينءَ،

شام جو ڪيئي تلا ته ته ڪندي نيندي هُئينءَ،

ڪوبلين جي ڪوڪ ڏي جي ڌيان ويندو هو ڪڏهن،

چنڊ ايندو هو نظر آڪاس ۾ ويندو تڏهن،

۽ ڪڏهن تارا هوا ۾ جُگنوئن جئن جڳمڳائيندا هيا،

پير منهنجا ڊگمڪائيندا هيا،

عاملياڻين جي پٺيان-

اڃ به مان

تن کي ساري تن جي خوشبوءِ ۾ وڃان ٿو ويڙهجي،

ڪوڪ ڪويل جي پٺان ٿو، تنهنجي جادوءَ ۾ وڃان ٿو ويڙهجي،

تنهنجو لالو ڪيت، اورنگي به مون لاءِ اجنبي ناهن ڪُنوار!

پر اڃ اها ڪراچي- ڪنوار ساڳي نه رهي هئي؛ اڃ اياز جو وجود اُن

جي رست کي منڊيءَ جئن پورو نه پئي آيو؛ اڃ اها گرو مندر کان گهڻو اڳتي

وڌي اجگر شهر بنجي چڪي هئي؛ اڃ اتي ڪويلين جي ڪوڪن بدران

دهشتگردن جي هٿيارن جي ڏوڏو ٻڌڻ ۾ پئي آئي- اڃ ڪراچيءَ جي راتين جا

تارا هوا ۾ جگنوئن جئن جڳمڳائڻ بدران بگهڙ روپ درندن جي اکين جا

پرندڙ تارا لڳي رهيا هئا- اڃ ڪراچيءَ اياز کي اداس ڪري ڇڏيو هو. اياز

پاڻ کي پرنس ڪامپليڪس جي چوٿين بلاڪ جي ڪمري نمبر 27 اي ۾

بائڊي سمجهندو هو. پرنس ڪامپليڪس جا رهواسي ڪنهن نه ڪنهن

Complex (مونجهاري)، ۾ مبتلا هئا، انهن کي هن پهاڙن کان بلند شاعر جي

شناخت نه هئي. اهي هن جي وڏائيءَ، عظمت ۽ عزت کان آگاهه نه هئا.

ڪراچي، سکر نه هئي، جنهن جي ڪنهن گهڻيءَ مان اياز گذري ته هجور

اهو چوندي احترام ۾ گڏ ٿي وڃن ته ”زمانو جو وڏو شاعريائز گذري رهيو

آهي.“ هتي ته تيز رفتار سوارين ۽ دونهين جي آسمانن هيٺان عظمتون لڪي

ٿي ويون!

ڇا اهو سچ نه آهي ته اياز کي ڪراچيءَ ۾ دفن ڪرائڻ جي خواهش

رڪندڙ اديبن مان ڪيترا خود اياز جي اڀاڻڪائپ، اڪيلائيءَ ۽ آداسيءَ جو

اهم ڪارڻ هئا؟ جن مان ڪيترا ساڻس ملڻ ايندا هئا ته من ۾ منافقتون

سجائي ايندا هئا ۽ اياز جي معصوميت مان پريور فائڊو وٺي، کيس ڪنهن نه

ڪنهن جي خلاف پري ويندا هئا، ۽ پنهنجي ٿنا خوانيءَ ۽ آڊنبر جي

برقراريءَ جو بندوبست ڪري ويندا هئا. اهڙي ماحول ۾ آسي زمينيءَ،

احمد سولنگيءَ، عبدالواحد آريسر، ادل سومري، حميد سبزوئيءَ، نصير مرزا،

اياز گل، رکيل مورائيءَ يا مون جهڙو اياز جو ڪو پرستار، وٽس ويندو هو

ته هو انهن سان ڪلاڪن جا ڪلاڪ ڪچهريون ڪندو هو. اهو اياز، جنهن

پنهنجي وقت جو لمحو لمحو لکڻ لاءِ وقف ڪري ڇڏيو هو، اُن وٽ جڏهن

آء ملاقات لاء ويندو هوس ته آء پاڻ کي خوش نصيب سمجهان ٿو ته هو مون سان ڪلاڪن جا ڪلاڪ ڪچهريون ڪندو هو. ان ۾، نه اچڻ جون ميارون هونديون هيون، سندس ڪتابن تي ڪجهه نه لکڻ جون شڪايتون هونديون هيون، ۽ سنڌ ۽ سائين جي. ايم. سيد جون ڳالهيون هونديون هيون انهن ڪچهرين ۾، اسان اڪثر اياز کي ويهي ٻڌندا هئاسون.

ڪراچيءَ واري سڄي دور ۾ اياز جي جيڪڏهن ڪنهن سڄيءَ دل سان خدمت ڪئي ۽ ان سان نڀايو ته اهو فقط قاضي منظر حيات هو، جنهن نه اياز جي شاعري اُتاريندي ڪا ڪوتاهي ڪئي ۽ نه وري خيانت-جڏهن ته اسان ڪيترن کي اياز جي لکڻين ۾ (چوري ۽ چٽيءَ) ڪٽرون ۽ تبديليون به ڪندي ڏٺو ۽ پنهنجي ٿنا ۾ لکائڻ لاءِ پيرين يونڊي ۽ مٿيون ڪندي به ڏٺو. ان وقت اهي دوست ڏاڍا ننڍڙا لڳندا هئا. قاضي منظر حيات کي ياد هوندو ته نوجوان شاعرن جي شاعريءَ جي چونڊ 'چوڌاري چمڪات اسان' ('ڏيئا ڏيئا لات اسان' جي ٻئي ڀاڱي) جو مسودو ڪنهن گرم ڪري ڇڏيو هو. اياز جي سيرانديءَ رکيل اهو مسودو رڳو ان ڪري گرم ڪرايو ويو، جو ان ۾ ڪنهن يار جي شاعري شامل نه هئي. ته اهڙين منافقتن ۽ ظاهري قصيدي گوئيءَ واري فضا، هن معصوم شاعر جي من کي چوٽون رسايون، ۽ هن ڪراچيءَ کي ڇڏي، اندرين سنڌ ڏسڻ جي شديد خواهش ڏيکاري، جيڪا پوري نه ٿي سگهي. اياز جي روح جي اهڙي پڪار، سندس هيٺئين نثري اقتباس ۾ موجود آهي:

”يا خدا! ڇا مان اندرين سنڌ ٻيهر ڏسي نه سگهندس؟ ڇا ڪراچيءَ جي دونهين ۽ گهٽ ٻوست واريءَ فضا، ڪوڪاري واري ٿرئفڪ ۽ بسن ۽ موٽرن، ٽرڪن ۽ رڪشائن جي هل هلاچي ۽ گوڙ گهمسان ۾ مان پنهنجو وقت پورو نڪري ويندس؟ ڇا مان سنڌ جي گسن تي ٻولاها، بگا، ڪانوارا ڏاند ڏسي نه سگهندس ۽ رڳو تصور ۾ اهي ڏاند - گاڏين ۾ جوٽيل ڏسي سگهندس، جن جا ڏورٽا مون کان وسري نه ٿا وسرن!

هتي ته ڪڏهن ڪڏهن وڪٽوريا گاڏي نظر ٿي اچي، جنهن تي بسن وانگر پتل جا پڙچ چڙهيل آهن ۽ چوڌاري چمڙي جا چٽ آهن. ڪٿي سنڌ جا هو ڪميت، مُشڪي ۽ سنجاف، جن کي مون 'سُر ڪيڌاري' ۾ ڳايو آهي ۽ ڪٿي هو ابلق، سُرخا، چينا، ڊڊا ۽ ڊاڪر، ڪٿي بست گهوڙا، جي توپرا کائي ويندا هئا ۽ آڙيءَ سان اڏامندا ويندا هئا. ڪٿي هو وهڙا، پاڏا، اُٺ، ڏاچيون،

گؤنرا، ڏاڳها، ڪرھا، توڏا، جي مون ٿر ۾ ڏٺا ها، جتي آهي جوڻيا ويندا ها ۽ ورائي ونگيا ويندا هئا. متارا وڃيرا، جن جون راتون ڪپڙن جي ٿڙن وانگر هونديون هيون! ڪپڙي نه رنگا رنگ ڏيئا هئي سنڌ جي ڇاڻ ڇا ڪاري ڇاڻ کان ڪيتي بندر تائين سفر وري ڪري نه سگهندس ۽ سردار ماڇي خان جي ڳوٺ ۽ سردار عبدالرزاق ڏهر جي ڳوٺ کينجوه ۾ نه وڃي سگهندس؟

يا خدا! ڇو تو مون کي سنڌ جي گس گس، سٽڪ سٽڪ، واريءَ، ڪڪريءَ ۽ مٽيءَ کان جدا ڪيو آهي؟ سنڌ جا وڻ، پنڪي ۽ پسون منهنجي وجود جو حصو هئا!"

□ "مان گذريل... سالن کان اڳ ڪيئي سال اندروني سنڌ رهيو آهيان، جتي ماڻهو آهي، مريادا آهي، فطرت سان لڳاءُ آهي، جتي ڪونجون ڪرڪر ائين ڪن ٿيون، ڇڻ پٽ شاھ تي پٺائي ڳائجي رهيو آهي. پهراڙيءَ جي زندگي منهنجي رڳ رڳ ۾ آهي."

ان مان معلوم ٿئي ٿو ته ڪراچي، سنڌ جي دل ۾ اياز جا آخري ڏينهن گهٽ ۽ بوسيت ۾ گذريا، ۽ هن جو من اندرين سنڌ ڏسڻ لاءِ اڇلون ڏيندو هو، ڇو ته هن جي لفظن ۾ "ڪراچي، جا ڪنهن وقت سنڌ جي دل هئي ۽ هن وقت ان جو مفلوج عضو آهي. هاڻ سنڌ جا هنيومان ۽ انهن جي سياسي بانڊر سڻا هتي رهي ٿي ۽ هتي وڏا بنگلا ٺهرايا اٿئون. اهو ديومالائي ڏٺوسار وانگر روز بروز وڌي رهيو آهي. دراصل مان سکر مان ڪراچيءَ شرنارڻي ٿي آيو آهيان، جو هر وڏي شهر وانگر ميڪانڪي ۽ مصنوعي آهي، جنهن ۾ ڪيئي ماڻا اوچا ماڻا آهن ۽ انهن سان گڏ غريبن جون جهوپڙيون به آهن، جي مينهن ۾ جهري پون ٿيون، ۽ انهن کي بئوس جي دغا به بچائي نه ٿي سگهي!" ان ڪري اهڙي شهر مان اياز جي دل ڪڍي چڪي هئي، ۽ ڪلفتن جي پهراڙيءَ تي دفن ٿيڻ واري سندس خواهش پڻ زحمن سان چور چور ٿي چڪي هئي.

اياز، ڊاڪٽر قاسم ٻگهي چواڻي، هڪ وقت مڪليءَ ۾ دفن ٿيڻ جي به خواهش ڏيکاري هئي، ڇو ته مڪليءَ تي دولهه دريا خان دفن هو، جنهن سان اياز کي وڏي عقيدت هئي، ۽ ان نموني اياز چاهيو ٿي ته هن کي جيڪڏهن مڪليءَ ۾ دفن ڪيو ويو ته هو 'تاريخ سان گڏ زندهه رهندو' ۽ پوءِ هڪ ڏينهن:

نٽي جي رابيل ۾، وري ڪڙندس مان،
وري ڪڙندس مان، مڪلي تنهنجيءَ مات ۾!

مان ورثو هان، مان ورثو هان!

ان ڳالهه کان به ڪو انڪار ڪونهي ته اياز شڪارپور ۾ پنهنجي پيءُ جي ڀرسان دفن ٿيڻ جي خواهش به ڏيکاري هئي. هن ’ڪٿي نه پڄبو ٿڪ مسافر‘ (جلد پهرئين) ۾ لکيو هو: ”ڪالهه منهنجي ڀائيجي سعيده ۽ هن جو مڙس ڪرنل وقار ملڻ آيا ۽ چيائون ته ”شڪارپور مان اٿا اچون“. انهن سان ڳالهيون ڪندي مون سوچيو ته جي مون کي پيءُ (سمند) اڳيان ابدي آرام لاءِ جاءِ نه ملي سگهي ته پيءُ جي ڀرسان ئي ملي. شڪارپور ۾ پير الف شاهه جي قبرستان ۾ منهنجي پيءُ دفنايل آهي، اتي منهنجو سهرو ۽ سس ۽ وقار جو پيءُ واجد علي ۽ ٻيا مائٽ دفنايل آهن، اتي منهنجي ڀرسان جاءِ ڇڏي وڃي، زرينا تيهه چاليهه سال پوءِ ايندي، هن لاءِ به جاءِ ڇڏي وڃي.“ (ص 313)

اياز جي اها خواهش فطري ۽ سڀاويڪ ڳالهه هئي، جيڪا هر انسان جي دل جي خواهش هوندي آهي ته هن کي پنهنجن عزيزن جي قبرستان ۾ رکيو وڃي. جيڪڏهن اياز جا عزيز، اياز کي شڪارپور ۾ دفن ڪرڻ جو اهو فيصلو ڪن ها ته سنڌ ۾ ڪنهن کي به اعتراض نه ٿئي ها، پر اهڙو ڪوبه فيصلو نه ٿيو. ليڪن منهنجي خيال ۾، اياز جي اها به رڳو دل جي خواهش هئي، پر باقاعدي وصيت نه هئي. اياز جون سمند جي ڀرسان، مڪليءَ يا شڪارپور ۾ دفن ٿيڻ واريون خواهشون ۽ خيال، هن جي شاعراڻي دل ۽ فطرت جا انگل ۽ آرا هئا، پر آءٌ سمجهان ٿو ته پٽ شاهه جي سرزمين تي تدفين، اياز جي خوابن جي تعبير ۽ تڪميل هئي، ڇو ته هو خود چئي ويو آهي:

جر ۾ ٿو جرڪان، ڳائي تنهنجا گيت مان،

مري شل مرڪان، پٽائيءَ پيٽو وڃي!

- ۽ اڄ اياز جو روح ڪراڙ ڍنڍ جي جر ۾ جرڪي، مرڻ کان پوءِ به مرڪي رهيو آهي ۽ چئي رهيو آهي:

سنڌڙي شاهه لطيف جي، لهر نه ڪو لوڏو،

اکڙين کان اوڏو، مون کي منهنجو پٽ ڏئي!

اياز پنهنجي هر ڪلاسي، همعصر ۽ هر خيال شاعر دوست نارائڻ شيام کي مخاطب ٿيندي، هڪ هنڌ چيو هو:

ڌرتيءَ لاءِ ڌڪار جا، آيا نه الزام،

تون ساميءَ جي سام، آءٌ پٽائيءَ اوت ۾!

نارائڻ شيام، جلاوطنيءَ ۾ دهليءَ ۾ گذاري ويو ۽ هن جي خواهش

مان ورثو مان، مان ورثو مان!

موجب کيس ڌرتيءَ جي مٽي نصيب نه ٿي، ۽ سندس آداس روح ضرور آڏامي، شڪارپور ۾ ڪنهن نامعلوم هنڌ تي ساميءَ جي سڙائيءَ جي سامان اچي پيو هوندو؛ پر سندس دوست اياز خوش نصيب آهي، جو کيس پٽائيءَ جي اوت حاصل آهي. اياز جي خواهش هئي ته شيام ۽ پاڻ ٻئي سنڌ ديس جي ڌرتيءَ جي مٽي ماڻي لائي، ان ۾ امرتا پائين، پر تقدير جي ستم گيري ته ڏسو، جو اياز کي چوڻو پيو:

تُنهنجي رک ڪٿي ويون، گنگا جون لهرون،

سندوءَ اُپهريون، ٻانهون ڦهلايون گهڻو!

سانوري شيام جي لاڏاڻي (1989) اياز جي اندر کي اڌ ڪري وڌو هو، پر کيس اڃا سنڌ کي ڪجهه ڏيڻو هو، ان ڪري ان وقت چيو هئائين:

ڌرتي مون کي شيام ٿي، اڃا ڪانه ڇڏي،
ويندس پل اڏي، تُنهنجي منهنجي وچ ۾!

واقعي اياز، انهن اٺن نون سالن ۾ سنڌ ۽ هند جي ادب جي وچ ۾ پل اڏي ويو آهي، جو اياز جي وچوڙي کي سنڌ وانگر هند جي سنڌي اديبن به ساڳيءَ طرح پوڳيو آهي. اياز جي شڪارپور واري ننڍپڻ جي دوست رام امر لعل پنجواڻيءَ، کيس 29 ڊسمبر 1997ع تي، آڪاشواڻي دهليءَ تان شروعاتي ڏيندي چيو هو:

”اياز سنڌ ۽ ڀارت جي وچ ۾ هڪ جتادار پل ناهي، پيار جي پل، دوستيءَ جي پل، محبت جي پل، رواداريءَ جي پل- اسان انهيءَ پل کي قائم رکنداسين. انهيءَ پل کي پڪو ۽ پختو بنائينداسين. انهيءَ لاءِ ته جيئن سنڌ ۽ ڀارت جا سنڌي پاڻ ۾ ملي سگهن، ڪچهريون ڪن، شادمانا ڪن، امن ۽ شائتيءَ جا گيت ڳائين.“

اياز جي يار گوپند مالهيءَ لکيو:

”هن (اياز) ادبي، تهذيبي ۽ انساني سطح تي نه اڳڪٿي جو ورهاڱو قبوليو ۽ نه وري سرحد جي ٻنهي پاسن جي سنڌين ۾ سنڌو مڃيو.“

(روزانه هندستان؛ 11 جنوري 1998ع)

اياز واقعي سنڌ ۽ هند جي سنڌين ۽ سنڌي ادب جي وچ ۾ ورهاڱي جي ويريءَ کي هڪ گهڙيءَ لاءِ به قبول نه ڪيو هو، ’سُر نارائڻ شيام‘ ۾ ان ڳالهه جو اظهار هن ريت ڪيو اٿس:

ناهي پنهنجي ساهتيه جو ڪو ورهاڱو،

ڀانيو مون ڀاڱو، ڪڏهن ناهي پاڻ کي.

مان ورثو مان، مان ورثو مان!

شيء! رڳو منهنجو نه آ، صدين جو سودو،

ان ۾ مون تنهنجو، پناگو ناهه ڀليو!

صدين لئه رهندو سڄو، هيءَ جو منهنجو مون،

مٿان پائين تون، اڌ ڪنڊس مان پاڻ کي.

آه اڏوري تو ٻٽا، هيءَ جا منهنجي مون،

ساميءَ وانگر تون، سيدا رهنديين سنڌ ۾!

ساميءَ ۽ شيام، سنڌ، سنڌي ڪلچر ۽ سنڌ جي روح جا نمائندا شاعر آهن، ۽ اياز وٽ انهن جي عظمت ۽ امريتا ايترو موجود آهي. سندن عظمت ۽ مهاتما، ڪو 'مها ڏاهو' فتويٰ ڏئي رد نه ٿو ڪري سگهي، ڇو ته ساميءَ ۽ شيام جي مهاتما نه رڳو اياز تسليم ڪئي آهي، پر تاريخ به مڃي چڪي آهي، ۽ تاريخ جي مڃتا کان وڌيڪ بهي ڪا مڃتا ٿي ئي نه ٿي سگهي.

اياز هن صديءَ جو عظيم شاعر هو، سندس شخصيت ۽ عظمت کي اختيار ڪالمن ۽ جائيزا مقرر جي تقريرن ذريعي ڏيکارڻ نه ٿو ڪري سگهي، ڪيترا ماڻهو برساتي ڏيندن وانگر اياز جي اولاد، عاشقن ۽ سندس فن ۽ فڪر جي ڄاڻن کان وڌيڪ پاڻ کي اياز جو همدردي ڏيکاري، هيرو ٿيڻ جون هامون هڻي رهيا آهن. ڪيترا خابرو ۽ ڪالمرنگار، خبر جي ڳولا ۽ ڪالمر جي پيٽ ڀرڻ لاءِ اياز جي قبر کي مذاق بنائي رهيا آهن، پر سنڌ جي سمورن ماڻهن کي منجهي ڇڏڻ گهرجي ته اياز، پنهنجي موقف ۽ شاعريءَ لاءِ نه رڳو ڳالهيون ڪنهن جي ڊڪٽيشن (Dictation) قبول ڪئي هئي ۽ نه ئي لازمي ٿي کان پوءِ واعظن، 'نصیحتن' ۽ 'وصیتن' کي قبول ڪندو، ڇو ته اياز چيو آهي ته:

بني جي ٻڌيل ڳالهه ايان،

پنهنجو پيغمبر ٿي گهار.

اياز ۽ اياز جي تاريخ ٺاهڻ وارا اسان کير ٿيندا آهيو؟ اياز خود تاريخ هو، هو تاريخ جو اڏيندڙ ۽ تاريخ ساز شخصيت هو.

ياد ٿو اچي، اسان سنگت جي مرڪزي عهد ڏارن، 1- جنوري 1987ع تي اياز کي سنڌي ادبي سنگت سنڌ (مرڪز) پاران حيدرآباد پريس ڪلب ۾ 'ادبي ايواڊ تقريب' ۾ خاص مهمان طور گهرايو هو. اياز، وائيس چانسلريءَ واري دور ۽ پنهنجي شعري مجموعي 'لڙيو سج' لکڻ ۾ جي اشاعت کان پوءِ

مان ورثو هان، مان ورثو هان!

پنهنجيءَ دنيا ۾ گم رهندو هو ۽ ڪنهن حد تائين گوشه نشين ٿي ويو هو. هو ملاقاتن ۽ سماجي ميل جول کان دور پنهنجيءَ تخليقي دنيا ۾ مڱن ٿي ويو هو. اسان کيس ان تاريخيت ۽ اڪيلائيءَ جي دنيا مان ڪڍي، زندگيءَ جي شاهراهه تي وٺي اچڻ جو سوچيو هو. هن، منهنجي ۽ اياز گل جي عرض ۽ انگل کي موٽايو نه هو، ۽ هڪ وڏي عرصي کان پوءِ اديبن جي وچ ۾ آيو هو. اتي تاريخي تقرير ڪندي چيائين:

”مان به پنهنجي شاعريءَ ۾ هڪ اهڙي پل بڻائي رهيو هوس، انسان ۽ انسان جي وچ ۾، ازل ۽ ابد جي وچ ۾، ته تاج جويو آيو ۽ اچي منهنجي ڪمر ۾ رخنو وڌائين. مون هن کي پهريون لنوايو، پر پوءِ ڪجهه سوچڻ لڳس: ”رڳو ٺاهڻ ته ضروري نه آهي، ڪجهه ڏاهڻ به ته ضروري آهي. هي ڪوڙ جو ڪوٽ، جو ڏينهن رات اکين ۾ کٽڪي رهيو آهي، اهو انهيءَ اڏاوت سان ڪيئن ميل کائيندو، جا مون جوڙي راس ڪئي آهي! هي اديب، جيڪي ڪوڙ جي پاڙ پٽڻ چاهين ٿا، انهن لاءِ منهنجو ساٿ ضروري آهي. هاڻو، مون کي اڳي وانگر انهن جو ساٿ ڏيڻو آهي. هاڻو، انهيءَ ڪمر کي اوليت آهي، اهو ڪم پنهنجيءَ جاءِ تي افضل آهي، اڄ مان ستن سالن کان پوءِ اوهان وٽ آهيان ۽ پائيان ٿو ته آخر تائين اوهان سان رهندس. مون ڪيئي سال اڳ لکيو هو ۽ اڄ به ساڳي ڳالهه دهرائي رهيو آهيان:

ڏات وڏي شيءِ ناهي،

پر سچ وڏي شيءِ آهي،

۽ جو سچ مچائي، سو

مچ وڏي شيءِ آهي.“

تقريب کان پوءِ، ٻئي ڏينهن صبح جو آءٌ ۽ اياز گل، سائين محمد ابراهيم جويي جي جاءِ تي اياز سان ملڻ وياسون، جتي اياز ترسيل هو. اياز مون کي ’ڪپر ٿو ڪن ڪري‘ ڪتاب تحفي طور ڏنو، جنهن جو تازو ڇاپو، فيروز احمد ميمڻ، نيو فيلڊس پبليڪيشن حيدرآباد پاران ڇپائي پترو ڪيو هو. ڪتاب تي ”سڪ مان تاج جوئي لاءِ“ لکي، صحيح ڪيائون ۽ کين تاريخ وسري وئي، ۽ مون کان تاريخ پڇيائون. مون کين چيو: ”سائين! تاريخ نه لکو، ڇو ته اوهان تاريخن کان وڏا آهيو.“ مرڪي قلم روڪيائون ۽ تاريخ لکڻ کان سواءِ ئي مون کي هٿ ۾ ڪتاب ڏنائون. ان وقت مون کي اياز جي مرڪ ۾ ڪيئي تاريخون جرڪنديون نظر آيون هيون. واقعي اياز تاريخن جو

محتاب نہ هو، ڇو ته اياز تاريخ ساز شاعر ۽ تاريخن کي جنم ڏيندڙ شاعر هو!
 کي ماڻهو تاريخ ٿين ٿا،
 گهايل ڌرتيءَ جي سيني تي،
 اهڙي گهري چيخ ٿين ٿا،
 جا هر ڪنهن کي جاڳائي ٿي،
 ۽ دُنيا کي بدلائي ٿي.

آءُ حسن مجتبيٰ جي ان راءِ سان سڙ سڪڙو سهمت آهيان ته
 ”جي. ايم. سيد ۽ اياز کان پوءِ سنڌ ۾ ته پنهنجي ڪششِ ثقل کان هتي
 وڃي آهي.“

ياد ٿو اچيم ته 1987ع جي آخري ڏهاڙي 31 ڊسمبر تي ’سنڌ جي قومي
 بقا ۾ سنڌي اديب جو ڪردار: ڪانفرنس‘ ۾ پڻ اسان اياز کي حيدرآباد ۾
 گهرايو هو. ان موقعي تي اياز مون کي پنهنجو ڪتاب ’بڙ جي ڇانوڻي کان
 گهاٽي‘ ڏيندي چيو هو: ”تاج! توڙي قرض آهي، تون مون تي لک، هن
 ڪتاب تي ضرور لک- تون مون کي سمجهين ٿو، ۽ تون مون تي سٺو لکي
 سگهين ٿو. مون کي... جا ڪورا نڪورا لفظ نه ٿا وڻن، هو مون کي ڪورن
 نڪورن لفظن جي پاڇي ۾ لڪائي ڇڏي ٿو.“

مون پنهنجي لاءِ اياز جي اها راءِ وڏو اعزاز سمجهي هئي- ۽ اڄ تائين ان
 کان وڏو ٻيو ڪو اعزاز مون کي نه مليو آهي.

اهڙوئي اعزاز، ان ساڳئي ڏينهن سنڌ جي نوجوان ۽ خوبصورت شاعر
 احمد سولنگيءَ کي به مليو هو، جڏهن محمد ابراهيم جويي صاحب، احمد
 جو اياز سان تعارف ڪرايو هو- ۽ اياز سندس شاعري ٻڌي چيو هو: ”هيءُ
 منهنجي شاعريءَ جو تسلسل (Continuity) آهي.“

آءُ اڄ سوڌو پاڻ کي اياز جو قرضي سمجهان ٿو، جو سندس ڪنهن به
 ڪتاب جو اڀياس لکي نه سگهيو آهيان. آءُ اياز ۽ سائين جي. ايم. سيد،
 تاريخ جي ٻن عظيم هستين جو قرضي آهيان. سائين جي. ايم. سيد جي وفات
 کان پوءِ پورن ٽن سالن تائين ٻن ڇڻن ستن جو تاثر ۽ هڪ سوانحي خاڪي
 کان وڌيڪ سائين جي. ايم. سيد تي ڪجهه به لکي نه سگهيو آهيان. ’سنڌ
 ايجوڪيشن ٽرسٽ‘ وارن سان وعدي ڪرڻ جي باوجود سائين جي. ايم. سيد
 تي ليڪچر تيار ڪري نه سگهيو آهيان. ساڳيءَ ريت شيخ اياز تي هڪ
 تاثراتي مضمون ’مان ورثو هان، مان ورثو هان‘ لکڻ کان سواءِ، ساڻس ڪو

انصاف نه ڪري سگهيو آهيان. سچ ته اياز جو جيترو وسيع مطالعو آهي، ان تي لکڻ لاءِ به اوتري مطالعي، نه ته به ڪافي وسيع مطالعي جي ضرورت آهي. اياز نه رڳو مغربي ادب ۽ فلسفي تي دسترس رکندو هو، پر هن مشرقي ادب، فڪر، فلسفي ۽ مثالاجيءَ (Mythology) جو جيڏو گهرو ۽ پرپور مطالعو ڪيو هو، سنڌ ۾ شايد ئي ڪنهن ايڏو مطالعو ڪيو هجي. هو جڏهن ڳالهائيندو هو ته محسوس ٿيندو هو ته علم جو سمنڊ پيو ڳالهائي. اهڙيءَ طرح جڏهن لکندو هو ته مشرق ۽ مغرب جي علم، ادب، فلسفي ۽ فڪر جي مها ساگرن مان ٽپيون هڻي، اهي سگهاريون تخليقون سرجيندو هو، جن کي پڙهڻ، پُرجهڻ ۽ پروڙڻ سڀ ڪنهن جي وس جي ڳالهه نه هئي. هو سنڌ جي اعليٰ ترين شعور جو نمائندو ۽ فڪري بلندين جو هماليه هو. پوين ڏينهن ۾ ته هن ورهين جي مطالعي جي روشنيءَ ۾ جنهن رفتار سان ڪتاب لکڻ شروع ڪيا هئا، ته اها حقيقت آهي ته اسان پڙهندڙ اياز جي لکڻ جي ان رفتار سان پڇي نه سگهندا هئاسون. ايڏو گهڻو، ايڏو گهرو ۽ ايڏو فڪري طرح اعليٰ ادب، سنڌ ۾ ٻئي ڪنهن اديب نه سرجيو آهي.

اي سنڌ جا مهان شاعر! اي 'فڪر سنڌ' جا مها ساگر! تنهنجو مون تي قرض آهي، ۽ اهو قرض لاهڻ منهنجو فرض آهي. اي عظيم ڏاتيار! دعا ڪر ته تنهنجو اهو قرض لاهي پنهنجو فرض پورو ڪريان!

آءٌ اياز جي شاعريءَ کان نه رڳو متاثر آهيان، پر منهنجي سڄي شاعري، اياز جي اولڙي ۽ تاجي پيٽي (diction) کان ٻاهر نڪري نه سگهي آهي. آءٌ اعتراف ٿو ڪريان ۽ منهنجي دعويٰ آهي ته سموريءَ جديد سنڌي شاعريءَ تي اياز جي ڇاپ موجود آهي. هن دور ۾ سنڌ تمام وڏا شاعر پيدا ڪيا آهن، جن جو ڊڪشن ۽ لهجو، اياز کان مختلف ۽ ڌار هوندي به انهن ڪنهن نه ڪنهن روپ يا صورت ۾ اياز جو اثر قبول ڪيو آهي. هري دلگير ۽ نارائڻ شيام کان وٺي تنوير عباسيءَ ۽ استاد بخاريءَ تائين هر وڏي شاعر اهڙو اعتراف ڪيو آهي. اها ڳالهه رڳو سنڌ جي نه انهن بلند مرتبت شاعرن جي وڏائيءَ جو دليل آهي، پر گڏوگڏ اياز جي عظمت ۽ مڃتا جو به وڏو اهڃاڻ آهي.

هر جينيس (Genius)، پنهنجي دور جي منازعه (Controvercial) شخصيت هوندو آهي. سائين جي. ايم. سيد ۽ شيخ اياز، هڪ صديءَ جا ٻه اهڙا جينيس هئا، جيڪي خالفي توڙي پنهنجن جي واريءَ تنقيدن جو شڪار ٿيندا رهيا ۽ حياتيءَ توڙي مماتيءَ ۾ سندن خلاف 'خنجر خنجر ڪيئي هت'

ايا ٿيندا رهيا.

جڏهن شيخ اياز، سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر هو ته هڪ پنجابي فوجي بوستان علي، سائين جي. ايم. سيد تي سَنَ ۾ خنجر سان حملي آور ٿيو هو. هو سنڌ يونيورسٽي ڄامشوري ۾ شيخ اياز کي ٻه مارڻ ويو هو، پر اتي پهريدار ۽ گارڊ موجود ڏسي، انهن کان ڊڄي هُو سن هليو آيو، جتي سائين جي. ايم. سيد گهرَ ۾ نظر بند هو. سائين روزانو گهر جي دروازي واري اوطاق تي ڪجهه ڪلاڪ ڳوٺاڻن ۽ مهمانن سان اچي ويهندو هو، ۽ ڀرسان دروازي لڳ سرڪاري پهريدار هر وقت موجود هوندا هئا. اُن ڏينهن سرڪاري پهريدارن کي نٿو ڏسڻ ۽ سائين جي. ايم. سيد کي اوطاق ۾ اڪيلو آرامي ڏسي، سپاهين جي رائيفل کڻي، بوستان علي، سيد تي حملي آور ٿيو هو، پر حملي جو سَتَ ساري نه سگهيو. بعد ۾ صبح جو جڏهن سيد اوطاق جي ورندي ۾ ڪُرسی وڃي، تڙڪو وٺي رهيو هو ته بوستان، سيد تي خنجر سان حملي آور ٿيو، پر ڪارڪنن کيس پڪڙي ورتو هو. هن مار موچڙي تي ٻڌايو ته ”پشاور جي جامع مسجد ۾ هڪ ملان واعظ ڪندي چيو ته ’جي. ايم. سيد ۽ شيخ اياز، پاڪستان جا غدار ۽ اسلام جا دشمن آهن، جيڪو سنڌ ۾ وڃي کين ماري ايندو، اهو جنت ۾ ويندو.“ اُن ڪري آءُ ٻنهي کي مارڻ جو پڪو پهم ڪري سنڌ ۾ آيس. اياز تي ڄامشوري ۾ حملي ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي نه سگهيس، پر سيد سولو هو. هُو اڪيلو اوطاق ۾ ستو پيو هو. سرڪاري پهريدارن جي رائيفل کڻي مٿس وار ڪرڻ ويس ته مون کي هڪ بدران چار جي. ايم. سيد نظر آيا ۽ اها ماجرا ڏسي دنگ رهجي ويس. سڄي رات اٽسنا ٺاهيندو رهيس ۽ صبح جو جڏهن جي. ايم. سيد تڙڪي تي اُس سيڪڻ ويٺو ته کيس زورن ڏيڻ جي بهاني، سندس پيرن کي ڇهي، پڪ ڪري، مٿس حملي ڪرڻ جي ڪوشش ڪيم.“

ياد رهي ته بوستان عليءَ جي کيسي مان نڪتل ڪارڊ مان معلوم ٿيو هو ته هو فوج ۾ نه رڳو لائينس نائڪ هو، پر حملي واري ڏينهن به اُن ديوتِي (On duty) هو. هن جي پينٽ جي ڳجهي کيسي مان هڪ خط به نڪتو هو، جيڪو هُو سَنَ ۾ پوست آفيس ڳولي نه سگهڻ ڪري، رات جو پوست نه ڪري سگهيو هو. اُن خط ۾ لکيل هو ته ”اسلام جي هڪڙي دشمن کي مارڻ ۾ صبح تائين ڪامياب ٿي ويندس ۽ ٻئي دشمن (شيخ اياز) کي مارڻ لاءِ ٻيهر ڄامشوري ويندس؛ پر جيڪڏهن اِن جهاد جي راهه ۾ مارجي وڃان

مان ورڻو هان، مان ورڻو هان!

١. ته رکيل انعام وٺي منهنجي اولاد ۽ پونرين کي پهچايو وڃي.“
 اسان شاهد آهيون ته سائين جي. ايمر سيد، ان ذاتي دشمن کي معاف
 ڪري ڇڏيو هو، ۽ اياز پڻ پنهنجن ذاتي مخالفن کي ’ويجون‘ سمجهي،
 وساري ڇڏيندو هو.

اڄڪلهه اياز جي ذات ۽ ذات تي دانشوري مڃاڻ جي خيال کان اوائلي
 توائي ۽ اجائي تنقيد ٿي رهي آهي، ۽ ان جي اڳين ۽ پوين تخليقن ۾ ’فڪري
 تضاد‘ ڄاڻائي، هڪڙو ’اياز فاني‘ ۽ هڪڙو ’اياز دائمي‘ جون دعوائون
 ڪيون وڃن ٿيون ۽ هن قسم جون فتوائون پڌريون ٿي رهيون آهن:

(i) ”شرافت جي ڳالهه اها آهي ته اسان شيخ اياز جي آخري دور واري
 شاعريءَ جي باب کي بند ڪري ڇڏيون. اياز جي پوئين شاعريءَ ۾ ڪو فڪر
 ڪونهي، ڪو خيال ڪونهي، هن جي شاعري رڳو شاعري براءِ شاعري آهي.“
 (ii) ”اياز کان (ساهيوال) جيل مان نڪرڻ کان پوءِ نه رڳو ذات پر
 سولي سنڌي به وسري وئي... اياز کان اصلي شاعري وسري وئي، وٽس رڳو
 وڃي گهاٽڙين جو فن رهيو... پوئين دور وارو اياز ماڻهن کان وسري ويندو.“
 پهرين ڳالهه ته اياز تي لکڻ ۽ مٿس تنقيد ڪرڻ کي آءٌ نه ڏوھ
 سمجهان ٿو ۽ نه اياز کي ’پير ۽ مرشد‘، واري درجي ڏيڻ جو ڦاٽل آهيان.
 اياز ۽ سندس فن توڙي فڪر تي تنقيد ڪري سگهجي ٿي، پر اياز تي تنقيد
 ڪرڻ لاءِ آءٌ بدر اپڙي جي ان راءِ سان سهمت آهيان ته ’اهو حق صرف انهن
 کي حاصل هئڻ گهرجي، جيڪي اياز کان وڏو، نه ته به سندس جيترو قد
 ضرور رکندا هجن‘ - ۽ ان قد جو ڪاٿو عمر ۽ لفاظيءَ بدران وسيع مطالعي،
 اياز جي سمورن ڪتابن جي اڀياس ۽ سندس ذهني لاڙن جي مجموعي تجزيي
 سان مشروط هجي. جنهن شخص مشرق ۽ مغرب جي ادب جو وسيع مطالعو
 نه ڪيو آهي، جنهن مغربي ۽ مشرقي فلسفي جي مختلف ڌارائن جو اڀياس نه
 ڪيو آهي، جنهن تصوف، ويدانت، مختلف مذهبن، ويدن، آپنشن، مغربي ۽
 مشرقي ڪلاسيڪي ۽ اساسي شاعريءَ جو گهڻ رڳو تنقيدي مطالعو نه ڪيو
 آهي، ۽ ان مطالعي جي روشنيءَ ۾ ’فڪر سنڌ‘ کي نه سمجهيو آهي، اهو اياز
 تي لکي ۽ تنقيد نه ٿو ڪري سگهي. جيڪو ماڻهو ’تضادن جي سائنس‘ نه
 ٿو ڄاڻي، ان کي اياز جي هڪ ٻن اخباري ايڊيٽوريلن، هڪ ٻن نثري ٽڪرن
 يا نثري نظمن جي مٿاڇري ۽ آتاڇري مطالعي جي بنياد تي مٿس تنقيد ڪرڻ
 جو حق ئي نه ٿو پڄي. اياز 1964ع ۾ لکيو هو:

مان ورڻو هان، مان ورڻو هان!

”تون چوڀن ٿو ته“
مُهنجي فڪر ۾ تضاد آهي،

۽ مان چوان ٿو ته

فڪر ۾ تضاد جي عدم موجودگي
خود فريبيءَ ۽ بدديانتيءَ جي نشاني آهي“

(”اڪ جون ڦڙيون، پيچ پني“ - ص 69)

مون کي پنهنجي پياري دوست جامي چانڊيي جي ان راءِ سان ڪو اختلاف ڪونهي ته ’اُپهرائيءَ وچان اياز جي سمورن نقادن کي هڪ قطار ۾ بيهارڻ ڪنهن به طور جائز نه آهي. هر وڏي ماڻهوءَ جيان اياز به پنهنجي دور ۾ متنازع رهيو. آءٌ جاميءَ جي ان خيال سان به اتفاق ڪريان ٿو ته ’هڪڙا جهالت وچان اياز تي جُلھون ڪندا هئا، ٻين کي هن سان ذاتي حسد ۽ بدنيتيءَ تحت بغض رهندو هو، ۽ ٽين اعليٰ ادبي ۽ فڪري شعور تحت هن سان اختلاف رکيو. انهن سڀني کي هڪ صف ۾ ڪيئن ٿو بيهاري سگهجي.‘
(شيخ اياز: مرتب جامي چانڊيو: مهاڳ)

ڏسڻو اهو آهي ته اياز تي زندگيءَ ۾ ۽ مرڻ کان پوءِ ڪهڙي ڪهڙي قسم جي تنقيد ۽ ڪهڙي ڪهڙي رُخ ۾ ٿي آهي.

اياز تي اياز جي دوستن ۽ محسنن، سڀ کان وڌيڪ تنقيد ان وقت ڪئي هئي، جڏهن ذوالفقار علي ڀٽي، اياز کي سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر بنايو هو. ڀٽي هڪ تير سان به شڪار ڪرڻ تي چاهيا: هڪ، اياز کي قومي تحريڪ کان چڻي، هن جي آزاد حيثيت ختم ڪري، کيس فقط سنڌ يونيورسٽيءَ تائين محدود ڪرڻ ٿي چاهيو، ۽ ٻيو: شيخ اياز جي هماليه وانگر بلند شخصيت کي پورا پورا ڪرڻ ٿي گهريو. جيڪا شخصيت ’سنڌ جي سائين‘ جي. ايم. سيد کان پوءِ ’سنڌ جو آواز‘ بنجي، سڄيءَ سنڌ ۾ مڃتا ماڻي چُڪي هئي. اياز کي جي. ايم. سيد، محمد ابراهيم جويي ۽ سويي گيانچنداڻيءَ روڪيو هو ته هو وائيس چانسلر نه ٿئي، پر ڀٽي جهڙي ذهن ۽ زيرڪ سياستدان، اياز جهڙي معصوم شاعر کي پنهنجين ڳالهين جي دام ۾ ڦاسائي ورتو. ۽ اياز، ذهن ۾ هڪڙا خواب سجائي، سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ آيو ته هو ٽئگور وانگر سنڌ يونيورسٽيءَ کي شانتينڪيٽن بڻائيندو. ڪي چون ٿا ته اياز اهو عهدو ’طلب جي تنوار‘ يا ’ماڻڪ مٺ ۾‘ حاصل ڪرڻ لاءِ ورتو هو، پر حقيقت ۾ ائين نه آهي؛ ڇو ته اياز، وڪالت ۾ وائيس چانسلريءَ کان

مان ورڻو هان، مان ورڻو هان!

سؤ پيرا وڌيڪ ڪمائيندو هو. پر اياڙ کي سمجهڻ ڪپندو هو ته سنڌ يونيورسٽي، شائينڪيٽن نه هئي ۽ نه پاڻ ٽئگور هو. ٽئگور، شائينڪيٽن جو آزاد ۽ خود مختيار وائيس چانسلر هو ۽ شائينڪيٽن، ڪنهن به چانسلر يا يونيورسٽي گرانٽس ڪميشن جي محتاج نه هئي، جڏهن ته اياڙ، هڪ پابند يونيورسٽيءَ جو سرڪاري ملازم بنجي آيو هو، جتي جي هڪ به استاد ۾ اها لياقت نه هئي، جو سويي گيانچنداڻيءَ جهڙي ڪنهن شاگرد جي ڪتابن ۾ دلچسپي ڏسي، ان کي ’موهن جي دڙي جو ماڻهو‘ (Man from Mohen-Jo-Daro) سڏي ۽ کيس ٽئگور کان لائبرريءَ ۾ ڪتابن پڙهڻ جي اجازت وٺي ڏئي. هتي ته سنڌ يونيورسٽيءَ جا استاد، ڪرمنل، ڏوهاري ۽ داداگير شاگردن کي ’سُرپتن‘ وانگر تاتيندا ۽ گهرن ۾ رهائيندا هئا، ۽ وقت تي وائيس چانسلرن خلاف ميدان ۾ لاهيندا هئا.

آءٌ ان راءِ جو آهيان ته اڄ انهن سڀني شاگردن کي، جيڪي اياڙ جي وائيس چانسلريءَ واري دور ۾ ريسٽيڪيٽ ٿيا هئا، ان ڳالهه جو اعتراف ڪرڻ گهرجي، ته هو ڪهڙن استادن ۽ عملدارن جي هٿن ۾ ڪيڏيا، ۽ انهن استادن ۽ عملدارن کي به (جيڪي زنده آهن) اعتراف ڪرڻ گهرجي ته سرڪار جي شطرنج تي ڪيئن مهرا بڻجي، اياڙ جي خلاف هن سازش ڪئي ۽ ان جي ڪردار کي داغدار بنائڻ جو ڏوهه ڪيو هو. اڄ انهن ريسٽيڪيٽ ٿيل شاگردن مان گهڻائيءَ جو ڪردار تاريخ جي لت هيٺان لتاڙجي، ’ڌپارو‘ بنجي چڪو آهي، ۽ اڄ قومي تحريڪ جي آجري ڪردار عبدالواحد آريسر کي اهو اعتراف ڪرڻو پيو آهي ته ’اها حقيقت پنهنجيءَ جاءِ تي آهي ته سنڌ جي قومي تحريڪ ۾ انتشار، انارڪزم ۽ ڪرائيم جو زور انهن ئي سالن ۾ وڌيو، جن سالن ۾ اياڙ جي شاعريءَ کي قومي تحريڪ کان الڳ ڪيو ويو‘.

اياڙ، پيار جي پيچرن ۽ فطرت جي حسن جو شاعر هو، هو سياست جي سنگلاخ سرزمين جو مسافر نه هو. هن کي ڀٽي جهڙي شاطر سياستدان، سياسي ڪوڙڪيءَ ۾ ڦاسائي، سندس ذات تي برف ڄمائي ڇڏي هئي. يونيورسٽيءَ جي پوري دور جي ان اڪيلائيءَ، ڪرب ۽ پڇتاءَ جو اظهار، سنڌ جي هن منصور شاعر، پنهنجي شعري مجموعي ’لڙيو سج لڪن ۾‘ ڪيو آهي. ۽ تازو پنهنجي آتم ڪٿا ’ڪٿي نه پڇبو تڪ مسافر‘ ۾ لکيو اٿس ته ”جڏهن مان وائيس چانسلر هوس ته منهنجو من وارياسي وانگر هو، جو برسات لاءِ سڪندو آهي. مون کي چارئي سال آسمان ۾ اڇاڻ تي مائل

اوپڄائي نظر آئي هئي، پر شعر جي برسات نه پئي هئي. ڪڏهن ڪڏهن روح ۾ تاڙو تڙو بندو هو ۽ مورَ دانهون ڪندا هئا، پر روح مينهن ڦڙيءَ لاءِ واجهائيندو هو. اهي نوڪريءَ وارا چارئي سال مون لاءِ اگهاڙا سال هئا ۽ اهو محاورو تر ڏڪار لاءِ استعمال ڪندا آهن. مان هونءَ ته ڪڏهن به پٽائيءَ وانگر محسوس نه ڪيو هو ته: 'مون کي ڏنءُ ڏئي، ڍولو ڍٽ قرار ڏيو؟' آخر ميندرو مومل کان سواءِ ڇا آهي؟ ڇا شاعر ذات کي ڇڏي چئن پائي سگهندو آهي؟ پر اهي چار سال مون تي مٿين ست ڇانيل رهي. مون پنهنجو ڏاڍو وس ڪيو، پر نوڪري منهنجي وس جي ڳالهه نه هئي. وڪالت ۾ ڪيتريون به مجبوريون هيون، پر مان آزاد هوس. منهنجو روح آزاد هو، منهنجي شاعري آزاد هئي. (ص 117-18)

اها حقيقت آهي ته اياز شخص، سياسي فيصلن کي سمجهڻ ۽ پرکڻ ۾ ضرور غلطي ڪئي هوندي، پر اياز شاعر، ڪڏهن به ماحول سان مصلحت آميزي نه ڪئي آهي؛ ڇو ته هو ان کي عظيم گناهه سمجهندو هو. اهو نظريو شاهه سچل ۽ ساميءَ جو هو، ۽ ساڳيو نظريو استاد بخاريءَ ۽ اياز جو به هو. هن جي شاعريءَ جو آسڻ اريچ ۾ هو:

آسڻ جن اريچ، تن جي وه جو ورڻ پيو!

(شاهه)

ان ئي دور ۾ سائين جي. ايم. سيد، اياز سان رڻو ۽ کيس ڏوراپا به ڏنائين، پر هنن ٻنهي جو هڪٻئي سان پيار اهڙو هو، جهڙو گانڌيءَ ۽ نهروءَ جو هڪٻئي لاءِ، نهروءَ گانڌيءَ لاءِ چيو هو:

”منهنجو پوڙهي سان پيار ته ڏاڍو آهي، پر آءُ کيس سمجهي نه سگهيو آهيان.“ ساڳيءَ طرح اياز ۽ جي. ايم. سيد جي ميان ۾ ڏوراپن جي مٽاستا، ۽ ان جي پٺيان لڪل بي پٺاهه پيار ۽ احترام کي اسان جي دور جي ’اڻڄاڻ ڄاڻن‘ ۽ ’بي سمجهه سمجهن‘ نه سمجهيو هو:

هي اڻڄاڻ ڄاڻو، هي بي سمجهه سمجهو،

پريءَ بزم ۾ مون اڪيلو گذاريو! (اياز)

ان دور جا ’اڻڄاڻ ۽ بي سمجهه شاگرد‘، جيڪي پاڻ کي ’ڄاڻو ۽ سمجهدار‘ سمجهندا هئا، سي شيخ اياز جي شديد مخالفت ڪندا هئا، ۽ سائين جي. ايم. سيد وٽ اياز لاءِ احترام ۽ پيار ڏسي، منجهي پوندا هئا، ۽ سندس آڏو اياز جي خلاف سخت زبان استعمال ڪندا هئا ۽ ان جي وائي

مان ورڻو هان، مان ورڻو هان!

‘سند ديس جي ڌرتي، توتي پنهنجو سيسي نمايان‘ تي پابندي وجهڻ جو مطالبو ڪندا هئا۔ پر سيد، اياز کي ياد ڪري، هن جي بي مروتيءَ تي اهو چئي روئي پوندو هو ته:

”ڪا مونهن ۾ وڌ، نا ته سڄڻ سڀا جهيندڙ گهڻو!

اها وحدت الوجودي ڪيفيت، فقط محمد ابراهيم جويي، سويي گيانچنداڻيءَ، عبدالواحد آريسر ۽ تنوير عباسيءَ جهڙا سڄا سند پرست ئي سمجهي سگهندا هئا.

اياز تي وائيس چانسلريءَ جي حوالي سان ٿيندڙ تنقيد، سندس ’انتظامي صلاحيتن‘ جي کوٽ تي تنقيد هئي، نه سندس شاعريءَ ۽ فڪر تي تنقيد.

اياز تي ٻي وڏي تنقيد، جماعت اسلاميءَ ۽ جمعيت الشعرائي لڏي طرفان ٿي؛ جيڪا تنقيد، صرف اياز تي نه هئي، پر سموري جديد سنڌي ادب ۽ سند جي پنج هزار ساله فڪر ۽ شعور تي تنقيد هئي؛ جنهن فڪر جو رهبر لطيف هو، ۽ ان وقت، جنهن جا وڏا شارح: جي. ايم. سيد، محمد ابراهيم جويو ۽ شيخ اياز هئا۔ سردار علي شاهه ڏاڪر کان وٺي ابراهيم خليل ۽ قربان بگٽيءَ تائين، اياز تي جيڪا به تنقيد ٿي آهي، ان ۾ الحاد، ڪفر ۽ ملڪ دشمنيءَ جا الزام آهن۔ ان تنقيد جي جواب ۾ ان وقت ابن حيات پنهور ’سنڌي ادب ۽ اسان جا اديب‘؛ مولانا غلام محمد گراميءَ ’مشرقي شاعريءَ جا فني قدر ۽ رجحانات‘؛ ۽ رسول بخش پليجي ’انڌا اونڌا ويڄ‘، جهڙا مقالا ۽ ڪتابچا، ۽ محمد ابراهيم جويي، رشيد ڀٽيءَ ۽ ٻين جديد ادب جي همعصر اديبن، مقالا، مهاڳ ۽ مضمون لکي، جديد سند دوست ادب جو بچاءُ ڪيو هو.

شيخ اياز تي هڪ تنقيد، هن جي ذاتي روين ۽ ميل جول جي حوالي سان به ٿيندي رهي آهي. وڪالت جي مصروف پيشي کان پوءِ، شاعر اياز جي شاعراڻي دنيا ۾ جيڪڏهن ڪو دخل انداز ٿيندو هو يا ڪو ساڻس ڪچهري ڪرڻ جو خواهشمند هوندو هو، ته اياز اڪثر حالتن ۾، ميل جول کان لنوائيندو هو. نتيجي طور اياز کي ’هڪ مغرور شخص‘، ’ڪنڌ ۾ ڪليءَ وارو ماڻهو‘، ’شاعر وڏو ۽ شخص ننڍو‘ جهڙا طعنا ۽ لقب ڏنا ويا. ان قسم جي تنقيد اسان مان آهي دوست به ڪندا هئا، جيڪي اياز جي شاعريءَ جا ته عاشق هئا، پر هو اياز مان بذات خود به اها توقع رکندا هئا ته هو ملڻ جلڻ ۾

به سهل ۽ سولو هجي. منهنجي من- پسند ليکڪن مان آغا سليم پنهنجي ڪالم 'اياز ۽ عظمتن جون اڪيلايون' ۾ ان ڳالهه جو اعتراف هن ريت ڪيو آهي ته "اسان هن جي ذاتي زندگيءَ تي اعتراض ڪيا، هن تي ذاتي نقطئه چيني ڪئي ۽ ادبي تنقيد جي نالي ۾ هن کي لويو- پر اياز، شاعر توڙي ماڻهوءَ جي حيثيت ۾ اسان کان وڏو هو."

هڪڙي تنقيد، اياز تي محترم عبدالواحد آريسر به ڪئي هئي، جڏهن اياز هڪڙي انٽرويوءَ ۾ چيو هو ته "وڙهندي مرڻ ڪا وڏي ڳالهه ڪونهي. پتو بي وس هو، بنديوان ۽ بيمار هو، هو ٻن سالن کان وڌيڪ ضياءَ جي آمريت جو مقابلو ڪندو رهيو. ان لاءِ نفرت جو اظهار ڪندو رهيو ۽ اڻ نه مڃيائين ۽ نيٺ شهيد ٿيو. شاه بلاول به اڌ ڪلاڪ گهاٽي ۾ پيڙايو ويو هو. هو ٻن سالن لاءِ وڌيڪ پيچ تاب ۾ رهيو، اضطراب ۾ رهيو. شاه عنايت کي گهڙيءَ جو گهڙيءَ ۾ تلوار هيٺان سر رکي شهيد ڪيو ويو هو. ڀُٽي وانگر سڄو سال مڇيل مهاڙن جو عذاب نه پوڳيو هئائين."

آريسر، اياز تي تنقيد ڪندي لکيو هو ته "اياز اها ڳالهه ڪري حقيقت ۾ مخدوم بلاول ۽ شاه عنايت شهيد جي مقدس رت جي توهين ڪئي آهي... هتي مسئلو سزا جي 'ڪميت' جو نه پر 'ڪيفيت' جو آهي، ڪڏهن ڪڏهن گهڙيءَ جو عذاب صدين جي عذاب ۽ پيڙا کان ڳورو هوندو آهي، ۽ گهڙيءَ جي عظمت ۽ اهميت جي باري ۾ اياز خود هڪ هنڌ لکيو آهي ته: 'مون تي ڪنهن وقت گهڙيءَ ڪن لاءِ ڪاڻي ڪيفيت طاري ٿيندي آهي ۽ ان گهڙيءَ ۾ مون تي پوري ڪائنات لاءِ صدين واري ڪيفيت گذري هوندي.' آءٌ سمجهان ٿو ته پوري انساني تاريخ ۾ سون هزارن سالن جا عذاب ۽ اذيتون گڏ ڪيون وڃن، تڏهن به ان اڌ ڪلاڪ واري ڪيفيت جو پڙ ڳرو رهندو" - وغيره. آريسر، 'اوويلا وٽڪار' واري ان تنقيدي مضمون ۾ ڪافي تلخ ٿي ويو هو، ۽ اها تلخي محسوس ڪندي، ساڳئي مضمون ۾ هن لکيو هو ته "آءٌ اڄ به اياز کي هن دور جو، دنيا جو وڏي ۾ وڏو شاعر سمجهان ٿو ۽ سندس خلاف لکڻ مون جهڙي ماڻهوءَ لاءِ ايترو ئي اذيتناڪ آهي، جيترو پنهنجي پيءُ جي ڪنڌ تي چڙو وهائڻ" - ۽ آريسر جي ان تنقيدي نشتر کي اياز 'شُبليءَ واري گل' سان پيٽ ڏني هئي، ۽ جڏهن اياز، بمبئيءَ ويو هو ته ڪيرت ٻاٻائيءَ کي اکين ۾ لڙڪ آڻي چيو هئائين ته "آريسر مون تي تنقيد ڪري، مون کي ڏکيو آهي، هن مون کي شُبليءَ وارو گل هنيو آهي، کيس ائين نه ڪرڻ کپي

ها. ”پوءِ جڏهن آريسر، هندستان ۾ ڪنهن سيمينار ۾ شرڪت ڪرڻ ويو هو ته اتي ڪيرت ٻاٻاڻيءَ کيس اياز واري ڳالهه ٻڌائي هئي، ۽ آريسر، انڊيا مان موٽندي پهرينءَ فرصت ۾ اياز سان ملڻ ويو هو، ۽ ان ملاقات کي پنهنجي ڪالم ’هماليا، آءٌ ۽ وقت جي وچوتيءَ‘ ۾ قلمبند ڪري ڪفارو ادا ڪيو هئائين ۽ لکيو هئائين:

”خبر ناهي ڪيتري وقت کان پوءِ آءٌ وقت جي ڌوڙ ۾ لتجي، ليتڙجي، ڌڪا ۽ ٽاٻا ڪائي، سنڌي شاعريءَ، علم ۽ فڪر جي هماليا شيخ اياز سان ملڻ ويس. وچ واري وقت ۾ اسان ۾ ڪي قدر رنجشون رهيون هيون. هن ڀڻي صاحب لاءِ ڪي ڳالهيون چيون هيون، شاهه عنايت ۽ مخدوم بلاول جي حوالي سان. منهنجيءَ نظر ۾ اهي صحيح نه هيون، ان ڪري مون هڪ زوردار مضمون اياز جي خلاف لکيو هو، جنهن ڪري رنجشون پيدا ٿيون هيون. مضمون لکڻ جي باوجود اياز جي شاعريءَ جي مهاندا ۽ ان جا الا، منهنجيءَ دل ۾ جهڪا نه ٿيا هئا. جنهن جو اظهار به آءٌ وقت بوقت ڪندو رهندو هوس. پر پوءِ به وڃڻ کان اڳ سوچيم پئي ته خبر ناهي اياز مون سان ملي يا نه!

خير جڏهن سندس ڪلفتن واري فليت جي گهنٽي وڇايم ته هڪدم سندس نوڪر دروازو کوليو، ۽ نالو پڇي اندر هليو ويو. وري انهيءَ گهڙيءَ واپس اچي چيائين ته ”اچو!“ اسان جيئن اندر گهڙياسين ته اياز نائيت ڊريس ۾ بيٺو هو. آءٌ عادت موجب کيس جهڪي مليس. منهنجو اهو جهڪڻ شخص اياز لاءِ نه، پر سندس انهيءَ سدا بهار ۽ لازوال ذات لاءِ هو، جنهن ذات سنڌيءَ ساريءَ کي گهڻو بنايو هو؛ جيڪا تعليمي ادارن کان اڳتي وڌي مندر ۽ مسجد تائين پهچي ويئي هئي؛ جيڪا هاڻي پڙهيل ماڻهن کان ٿيندي، الهڏني خاصخيليءَ ۽ اسلم ٿڌي جي سريلن آوازن جي لهرن ذريعي ڌنار پنهور کي پنهنجن ڀاڪرن ۾ وٺي رهي آهي. ۽ مون کي يقين آهي ته اهو وقت اچي ويو آهي، جو ساري سنڌ نه رڳو اياز جي چيرين جي چمر چمر تي رقص ڪندي، پر ان جي روشنيءَ جي گهيري ۾ وڪوڙجي ويندي.“

ان ئي ڪالم ۾ آريسر، ’اوويلا وٽڪار‘ جي حوالي سان اياز سان ٿيل گفتگوءَ جو ذڪر هن ريت ڪيو هو:

”گفتگو هلندي، مون واري ’مضمون‘ جو ذڪر آيو. ان تي اياز چيو ته، منهنجو مقصد اهو نه هو، جيڪو تو سمجهيو. منهنجو مقصد هو ته مدافعت

وارو وقت ۽ موت۔ شاھ شهيد ۽ مخدوم بلاول حياتيءَ ۾ ڀٽي کان عظيم تر هئا، ۽ اهي ماڻهجي جي جنهن بلند مينار تي بيٺا هئا، اُتان هو ڪهڙي به قسم جي موت کي مَرڪندي قبول ڪري سگهيا ٿي. پر هن جي نظرن ۾ موت نالي ڪا شيءِ هوندي ئي ناهي. آءٌ به اڄ ان نظريي تي پهتو آهيان. پر ڀٽي، جنهن ماحول ۾ جنم ورتو هو، ۽ جنهن طبقي سان هن تعلق رکيو ٿي، اُتي ايڏو مقابلو ڪرڻ ۽ موت قبول ٿي وڌي ڳالهه هئي. بهرحال، مخدوم بلاول ۽ شاھ عنايت کي ايتريقدر قيد ۽ بند ۾ رهڻ جو موقعو ئي نه مليو، ۽ جيڪڏهن موقعو ملي ها ته اهي يقينن وڌيڪ ثابت قدميءَ جو مظاهرو ڪن ها. ”آءٌ اياز جا دليل ٻڌي رهيو هوس ۽ سندس نادان دوستن جا دليل به منهنجي ذهن ۾ هئا، جن نه اياز جي مفهوم کي سمجهيو هو، ۽ نه ئي منهنجي ڳالهه پروڙي هئي.“

پر منهنجي دوست جامي چانڊيي، جڏهن اياز بابت تنقيدي مضمون ترتيب ڏئي ڪتابي صورت ۾ ڇپايا هئا ته هن بد ديانتيءَ جو مظاهرو ڪندي، آريسر جو اهو مضمون ’هماليه آءٌ ۽ وقت جي ويڇوٽي‘ (جيڪو هن کي مون ان ڪتاب جي ابتدائي ترتيب وقت مهيا ڪيو هو) ته ڪتاب ۾ شامل نه ڪيو، پر ’اوڀلا وڻڪار‘ ۽ ان جي جواب ۾ اعجاز منگيءَ ۽ رسول بخش پليجي جا مضمون شامل ڪري ڇڏيا. ۽ ڪتاب جي مقدمي ۾ ’جماعت اسلاميءَ ۽ قومپرستن‘ کي هڪ قطار ۾ بيهاري، ’پليجائي بغض‘ جو مظاهرو ڪيو. جيڪڏهن جامي، هن ڪتاب ۾ قربان بگٽيءَ جو تنقيدي مضمون شامل ڪري پئي سگهيو؛ پليجي جو پورو ڪتاب ’انڌا اونڌا ويڇ‘ ۽ آريسر جي مضمون جي جواب ۾ لکيل پليجي جو تنقيدي مضمون، ڪتاب ۾ ڏئي پئي سگهيو ته آريسر جو چئن صفحن وارو ڪالم ’هماليه، آءٌ ۽ وقت جي ويڇوٽي‘ به شامل ڪري پئي سگهيو. ان سان نه ڪتاب جي صفحن ۾ ڪو وڏو اضافو ٿئي ها، ۽ نه ’سنڌيڪا اڪيڊميءَ‘ جو لائق پبلشر، نور احمد ميمڻ ڪو اعتراض ڪري ها!

اسان کي تنقيد ۽ ترتيب وقت انصاف کان ڪم وٺڻ گهرجي. آريسر جي پڇتاءِ ۽ جوابي ڪالم کان پوءِ خود اياز پنهنجي ڪتاب ’ڪٿين ڪر موڙيا جڏهن‘ (ڀاڱي پهرئين) ۾ ٻن هنڌن تي آريسر جو ذڪر هن طرح ڪيو آهي:

● ”آريسر به اچڻ وارو آهي، جنهن مون کي شبليءَ وانگر گل هڻي پڇتايو آهي. (ص 51)

● ”آريسر، جنهن، ڪنهن غلط فهميءَ سبب مون سان ڪجهه تلخ ڪلامي

ڪئي هئي، پر منهنجيءَ نظر ۾ هو هڪ سمجهدار محب وطن آهي.“ (ص 54)
اياز جي مقابلي ۾ ’قومپرستن‘ ۽ ’آريسر‘ لاءِ جاميءَ جو رايو ۽ رويو
توجه طلب آهي:

”باغي اياز جڏهن سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر ٿيو ته
’قومپرستاري‘ مٿس ڪاوڙجي پئي ۽ هو سندس عتاب جو شڪار ٿيو...
جيتوڻيڪ عبدالواحد آريسر جو هن ڪتاب ۾ شامل مضمون ’واويلا وٽڪار‘
گهڻو گهڻو پوءِ لکيو ويو ۽ ان جو بظاهر سبب به ٻيو هو، پر اها تنقيد
دراصل سنڌيءَ جي ’قومپرستارن‘، جي اياز جي مٿان ان پراڻيءَ ’ڪاوڙ‘ جو
تسلسل هئي.“

جاميءَ، ’قومپرستيءَ‘ کي ’قومپرستاري‘ ۽ ’قومپرستن‘ کي ’قومپرستار‘
سنڌي، جنهن نفرت جو اظهار ڪيو آهي، اهو دانشورانہ انداز نه آهي، بلڪ
سندس ڪنهن ’قائد‘ (پليجي) جي ’فتوائن‘ کان پوءِ پيدا ٿيل ’تنقيدي
فضا‘ کي ماني ڪرڻ ۽ ان جي رخ تبديل ڪرڻ جي خوبصورت ادبيائي
ڪوشش آهي.

اياز تي تنقيد جو هڪ رخ اهو به آهي، جيڪو اياز جي زندگيءَ جي
پوين ڏينهن ۾ سندس همعصر، گهڻ پڙهڻي ۽ لفظن جي حرمت سان
هٿ چراند ڪندڙ برڪ ڏاهي طرفان ٿيندو آيو آهي:

- ”اياز کي سولي سنڌيءَ جو اکر به لکڻ نٿو اچي.“
- ”اياز کان جيل مان نڪرڻ کان پوءِ نه رڳو ذات، پر سولي سنڌي به
وسري وئي آهي.“
- ”اياز کان اصلي شاعري وسري وئي، وٽس رڳو وڃي گهاڙيتن جو فن
رهيو آهي.“

- ”شرافت جي ڳالهه ته اها آهي ته اسان شيخ اياز جي آخري دور واري
شاعريءَ جي باب کي بند ڪري ڇڏيون.“
- ”اياز جي پوئين شاعريءَ ۾ ڪو فڪر ڪونهي، ڪو خيال ڪونهي،
هن جي شاعري رڳو شاعريءَ براءِ شاعري آهي.“

آءٌ سمجهان ٿو ته اها راءِ، انتها پسنديءَ تي ٻڌل ۽ اياز جي فن ۽ فڪر
جي اٽاچري مطالعي ۽ سندس شخصيت سان ساڙ جي بنياد تي قائم ڪئي وئي
آهي. شايد ڪي ماڻهو اذيت پسند (sadist) ۽ پاڻ تي تنقيد نه سهندڙ ٿيندا
آهن، اهي ٻين جي آهانت ڪندي ۽ انهن تي بيجا تنقيد جا تير اڇلائيندي

خوش ٿيندا آهن، پر سندن سوچ ۽ طريقو عمل تي ڪو راءِ زني ڪندو آهي ته پر ٿي ويندا آهن ۽ فتوائن جا دفتر کولي ويهندا آهن.

اياز، جنهن هن دور جي سنڌي ٻولي تخليق ڪئي آهي، ان لاءِ اهو چوڻ ته 'کيس سولي سنڌيءَ جو اکر به لکڻ نه ٿو اچي'، زيادتي آهي. اياز جي شاعريءَ جي ٻولي، پٺاڻيءَ جي وحدت الوجود جي ٻولي آهي ۽ ان جي حسناڪيءَ سان جديد دور جو ورلي ڪو شاعر برميچي سگهي ٿو. نارائڻ شيام، استاد بخاريءَ، نياز همايونيءَ، تنوير عباسيءَ ۽ هن دور جي ٻين وڏن شاعرن وٽ به سنڌي ٻولي پنهنجي پوري جوين ۽ حسن سان موجود آهي؛ پر اياز جي ٻوليءَ جو حسن پنهنجو آهي، جنهن کان انڪار، ڏينهن جي روشنيءَ کان انڪار جي برابر آهي.

اياز لاءِ اهو چوڻ ته ساهيوال جيل مان آزاد ٿيڻ کان پوءِ 'هن کان نه رڳو ذات پر سولي سنڌي به وسري وئي'؛ سڌوسنئون اياز جي فن ۽ فڪر کان انڪار آهي. اياز جيل وڃڻ کان اڳ چند ڪتاب لکيا هئا، جن جي ٻوليءَ ۾ پٺاڻيءَ جي ڪلاسيڪي ٻوليءَ جي ڀيني ڀيني خوشبوءِ موجود هئي، پر جيل کان ٻاهر نڪرڻ کان پوءِ اياز 50 کن ڪتاب لکيا آهن، جن ۾ وڏو حصو شاعريءَ جو آهي. اياز جهڙي جماليات جي جوين سان ڀرپور ٻولي، خود اسان جو فاضل نقاد ۽ برک ڏاهو به نه لکي سگهيو آهي؛ جنهن جي ٻوليءَ ۾ 'جهنڊڙيون ۽ چڪ' وڌيڪ آهن، جڏهن ته اياز جي ٻولي، انساني امنگن ۽ احساسن جي ٻولي آهي؛ جنهن ۾ مُرڪون به آهن ته ٽهڪ به آهن؛ ڳوڙها به آهن ته پيار پريا پاڪر به آهن؛ ڌرتيءَ سان پيار جي خوشبوءِ به آهي ته شهيدن جي مقدس رت جي سڳند به آهي؛ انسانيت سان انس به آهي ته انياءَ سان اٽڪاءَ ۽ احتجاج جو آواز به آهي. اياز جي شاعريءَ جي ٻولي ته مترنم آهي، پر سندس نثر به جمال ابڙي جي ٻوليءَ وانگر رقص ڪندو نظر اچي ٿو. سندس ٻولي ڪٿي اهڙي سولي ۽ سلوڻي آهي، جهڙي ننڍڙي ٻار جي مُرڪ، ته ڪٿي اهڙي خوبصورت آهي، جهڙو سنڌي تصوف جو تصور!

اياز جي پوئين شاعريءَ تي اهو الزام ته اياز وٽ رڳو وڃي گهاڙيٽن جو فن رهيو آهي؛ ڪو به وزن نه ٿو رکي؛ ڇو ته جن به اياز جي اوائلي شعري مجموعن جو مطالعو ڪيو آهي، تن کي ڄاڻ آهي ته اياز جي پهرين شعري مجموعن ۾ گهاڙيٽن جي نواڻ ۽ هيئت جا تجربا وڏا ۽ وڌ موجود آهن، جڏهن ته پوئين دور ۾ اياز، گهاڙيٽن کي توڙيو ۽ ڇند ۽ عروض جي وزنن کي آڱرين جي چوٽين تي نچايو ۽ رُڪنن کي پنهنجيءَ مرضيءَ سان وڌايو گهٽايو ۽ بدلايو آهي.

”اياز پوئين دور ۾ رڳو شاعري براءِ شاعري ڪئي آهي، جنهن ۾ ڪو فڪر ۽ خيال ڪونهي، اُن ڪري اياز جي پوئين شاعريءَ جي باب کي بند ڪرڻ گهرجي.“ هيءَ راءِ به اياز جي پوئين شاعريءَ جي مطالعي کان سواءِ ۽ سطحي قسم جي تنقيد آهي. اياز شاعريءَ ۾ آرٽ جو قائل آهي، ڇو ته جنهن شاعريءَ ۾ آرٽ نه آهي، اها ڊڪاٽڪيءَ ۽ سگهڙ پڻي تي ٻڌل آهي؛ جنهن ۾ لفظي تجنيس ۽ جڙاءُ نه هوندو آهي، پر اُن ۾ آرٽ ۽ فڪر نه هوندو آهي. اياز جي ڪجهه نثري ٽڪرن ۽ خيالن کي ڇڏي، سندس پوئين پوري شاعريءَ جو گهرو مطالعو ڪبو ته اُن ۾ اياز جي سڄيءَ زندگيءَ جي رياض، مشاهدي، مطالعي ۽ نتيجن جو نچوڙ نظر ايندو. اياز جي اصل صورت، سندس سمورن رخن سميت سندس پوئين شاعريءَ ۾ موجود آهي. سندس سموري فڪري ارتقا ۽ تضاد. سندس پوئين شاعريءَ ۾ موجود آهن.

اسان جي ڪن نقادن جي راءِ آهي ته ’اياز ابتدا ۾ ترقي پسند هو، ون يونٽ واري دور ۾ قومپرست هو ۽ هاڻي صوفي آهي‘ - ائين اياز کي ’خانن‘ ۾ ورهائڻ ۽ ترقي پسنديءَ، قومپرستيءَ ۽ تصوف کي هڪٻئي جي تضاد ۾ آڻڻ ناانصافي آهي. اياز جي شاعريءَ ۽ شخصيت ۾ سنڌ جو خاص فڪري ورثو، حب الوطنيءَ جو تاريخي شعور، مشرق جا قديم ديومالائي تصور، سنڌ، هند، ايران ۽ مغرب جي تصوف جون سرمستيون ۽ سرمدي نغما، جديد سياسي ۽ سماجي شعور ۽ نظرين جو آهنگ ملي هڪ اهڙي گلدستي جي صورت اختيار ڪري ويو آهي، جنهن کي ڌار ڌار دورن ۽ خانن ۾ ورهائي نه ٿو سگهجي. مونس اياز جا خيال اڌارا وٺي، اُن ۾ معمولي ترميم ڪرڻ سان، اياز جي جيڪا صورت بيهي ٿي، سا هن ريت آهي:

”اياز سچ جو پارکو، سچو پڇو ديش ڀڳت، اڌو گابرو ساميوادي، وجودي ۽ وحدت الوجودي ۽ انهن کان مٿانهون موهن جي دڙي جو ماڻهو ۽ سنڌ جو سچو عاشق هو. اياز، باغي، انقلابي ۽ صوفي هو ۽ اول آخر هڪ سنڌي هو. سندس ڪلام ۽ فڪر کي ملائي ڏسجي ته تضادن جي اڪائيءَ تي مشتمل هڪ جدلياتي اڪائي ملندي ۽ هڪ ’خيال ڪل‘ ٺهندو. سچل وارو اهو ’جوئي آهيان، سوئي آهيان‘ ملندو، جيڪو لطيف سائينءَ جي ڪراڙ ڍنڍ کي ارپيل پراسرار ۽ ياغيائي ڪلام جي صورت ۾ ڪپ تي تري آيو آهي.“

اياز، آغا سليم جي لفظن ۾ هن دور جو ’وڏي ۾ وڏو ادبي معجزو‘ هو، ۽ سندس شاعري، محمد ابراهيم جويي جي لفظن ۾ ’هن دور جو وڏي ۾ وڏو ڪرشمو‘ هئي، جنهن جو ادراڪ، اياز کي پنهنجي پوئين دور واريءَ شاعريءَ ۾ ٿي چڪو هو، جڏهن چيو هئائين ته:

مان ورثو مان، مان ورثو مان!

”منهنجو هر نظر چاهِ نخشب آهي، جنهن مان روز چنڊ اُڀري رهيو آهي. منهنجي شاعريءَ کان وڌي ڪرامت ڪهڙي ڏسڻ تو چاهين؟“

(’سر لوهيڙا ڳيتا‘ - ص 266)

اياڙ پنهنجي شاعريءَ ۾ سنڌ جي ماضيءَ، حال ۽ مستقبل جو آئينه دار ۽ ترجمان ٿي اُڀريو آهي. اسان جا هڪڙا دوست هڪ طرف اياز کي ’فڪري مونجهارن جو شڪار‘ سڏين ٿا، ته ڪڏهن ان راءِ جو اظهار ڪن ٿا ته ’مٿس وقت جو حاوي فڪر چانيل رهيو‘ ته ڪڏهن سنڌي سماج جي نسبت سان اياز کي ’هن دور جو ترجمان نه‘ پر ’مستقبل جي سنڌ جو ترجمان‘ سڏي، ابهام جو اظهار ڪن ٿا؛ سي منهنجيءَ نظر ۾ پاڻ ’فڪري مونجهارن‘ جو شڪار آهن ۽ نه رڳو ’فڪري مونجهارن‘ جو شڪار آهن، پر راءِ جي اختلافن جي ’ڪنڊائين جهنگ‘ ۾ ڦاٿل آهن. کين سماج، سنڌ، سائنس ۽ سچ جو ايترو گهرو ۽ وسيع مطالعو ۽ ادراڪ نه آهي. اياز، اسان کي نه رڳو دنيا جي فڪري رنگا رنگيءَ کان متعارف ڪرايو آهي، پر هن شاهه، سچل ۽ ساميءَ سان گڏ اسان کي ايڪويهين صدي به ڏني آهي. اياز، شاهه لطيف نه هو، پر شاهه لطيف وانگر پنهنجي دور جو آئينه دار ۽ ترجمان شاعر هو، جنهن جو اظهار، اياز خود پنهنجن لفظن ۾ هن ريت ڪيو آهي:

”آءُ پٽائي نه آهيان. هن جي پنهنجي ڳالهه آهي، منهنجي پنهنجي ڳالهه آهي. هن جي شاعري پنهنجي دور جي آئينه دار هئي ۽ منهنجي پنهنجي دور جي آهي. منهنجي پنهنجي دور سان وابستگي آهي ۽ پنهنجي دور جا اثرات مون تي آهن.“

اياڙ پنهنجو نقاد پاڻ هو- هن پوئين دور ۾ سوويت يونين جي ٽٽڻ کان پوءِ دنيا جي ڪميونسٽ حڪمرانن ۽ سندن پولٽ بيورو جي ڊڪٽيٽرشپ تي جارحائي تنقيد ڪئي، ۽ پرولتاري ڊڪٽيٽرشپ جي نالي ۾ انساني آزاديءَ ۽ عوامي راءِ تي لڳل راتا هن تي چوهم ڇنڊيا ته ڪاٻي ڌر جي بنياد پرستن چيو ته ’اياڙ پنهنجي موقف، اصولن ۽ ماضيءَ جي نقطئه نظر تان هٽي ويو آهي‘، پر ائين نه آهي. اياز جڏهن سرمائيداري فڪر ۽ نظام جي مخالفت ڪئي هئي، تڏهن به هن جي آڏو انساني فڪر جي آزاديءَ ۽ عوامي راءِ جي تقدس اوليت رکي ٿي، ۽ پوئين دور ۾ جڏهن هن پرولتاري ڊڪٽيٽرشپ جي نالي ۾ پولٽ بيورو جي ڊڪٽيٽرشپ تي سخت تنقيد ڪئي ته به سندس آڏو انساني فڪر ۽ عوامي راءِ جي آزاديءَ جي اهميت کي اوليت هئي. البت سندس سوشلسٽ فڪر ڏانهن انتها پسندانہ رويي جي محمد ابراهيم جويي

کان وٺي رسول بخش پليجي تائين ۽ عبدالواحد آريسر کان وٺي جامي چانڊيي ۽ مون تائين سڀني مخالفت ڪئي آهي، ۽ اهڙي مخالفت ڪرڻ جو اسان کي حق به آهي؛ پر ان مخالفت يا راءِ جي اختلاف جي آڙ ۾ اسان اياز جي فن ۽ فڪر کان ئي انڪار ڪري، سندس شخصيت ۽ شاعريءَ کي ’ڊس اون‘ (Disown) ڪري ڇڏون ته ’سندس پوئينءَ شاعريءَ جو باب ئي بند ٿيڻ گهرجي‘، ڇو ته هن اسان جي سوچ سان مطابقت رکندڙ ڳالهيون نه ڪيون آهن. ته اها اياز سان زيادتي ٿيندي. اياز، زندگيءَ ۾ ڪنهن جي به تقليد نه ڪئي، ۽ حقيقت ته اها آهي ته گذريل صديءَ ۾ سنڌي شاعريءَ ۾ تقليد ۽ تتبع جي ڪري جيڪو جمود ۽ جيڪا مائار پيدا ٿي هئي، اياز ان ۾ تحرڪ آڻي، نواڻ ۽ جدت پيدا ڪئي هئي؛ جيڪا ’نواڻ ۽ جدت‘ ئي محمد ابراهيم جويي جي لفظن ۾ اياز جي ’محبوب صورت‘ آهي. اياز نه ماضيءَ ۾ ڪنهن کان ڊڪٽيشن ورتي، نه مٿي کان پوءِ هن جو فن ۽ فڪر، ڪنهن ترميم ۽ تقطيع جو محتاج آهي. اسان ڪير ٿيندا آهيون، جن جي آڏو اياز پاڻ کي احتساب لاءِ پيش ڪري اياز پاڻ کي فقط هڪ ئي شخص آڏو جوابدار سمجهي ٿو. هن چيو آهي؛

”مان پنهنجي زندگيءَ جو پوتاميل فقط پٽائيءَ کي ڏيڻ چاهيان ٿو، جيئن ڪازان زاکس، مصور ايل. گريڪو کي ڏيڻ لاءِ تيار هو، جيڪو هن جو پيشرو يوناني آرٽسٽ هو. پٽائي نه صرف منهنجيءَ ٻوليءَ جو شاعر آهي، پر هن کان مون ڪافي ڪجهه پرايو آهي.“

اياز تاريخ جو جوابدار شاعر هو ۽ هن تاريخ ساز شاعر، سنڌ جي فڪري رهبر لطيف آڏو پاڻ کي جوابدار سڏيو آهي ۽ هو اسان جي تاريخ جو نت آهي؛
جڏهن ويندو سانءُ، تڏهن رڻندڻ رت،

مان جو پورو نت، هن تنهنجيءَ تاريخ جو!

اياز کي تنهنجي، منهنجي يا ڪنهن جي به تسليم ڪرڻ يا مڃتا ڏيڻ جي ضرورت ۽ پرواهه نه آهي، ڇو ته هو چئي ويو آهي؛
تون جو مون کي ڪين مڃيندين،
مون کي ڪا پرواهه نه آهي،
آءُ سڀاڻي لاءِ لکان ٿو،
جيڪو نيٺ ته اچڻو آهي،
مون تي ميڙو مچڻو آهي!

اياز: پٽائيءَ جو شارح ۽ تسلسل

روھيراڙي رات، سامھون چنڊ چٽا وڃي،
مُون کان پوءِ به مھڪندي، موت نہ ڪندو مات،
جيئن منھنجي ذات، مون کان پوءِ به ڏيھ ڀر!

(اياز)

ھر شاعر هڪ سرجھار هوندو آهي، هو پنهنجي ڪائنات جو پاڻ
آڏيندڙ هوندو آهي؛ ائين شيخ اياز به هڪ اهڙو جوڙڻهار ۽ سرجھار هو،
جنهن پنهنجي هڪ حسين ڪائنات جوڙي هئي، جنهن جو رنگ ۽ روپ، جنهن
جو حسن ۽ جمال، هن جو پنهنجو هو ۽ ان ۾ انفراديت موجود هئي. هر وڏي
شاعر ۽ فنڪار لاءِ انفراديت ضروري هوندي آهي؛ ۽ جنهن شاعر ۽ فنڪار ۾
انفراديت نه آهي، اهو تاريخ ۾ اُمرتا ۽ عظمت ماڻي نه ٿو سگهي. عظمت لاءِ
انفراديت لازمي عنصر آهي. گل سڀئي سُهڻا ۽ سُرها هوندا آهن، پر هر گل
جي سُرهاڙ ۽ سڳند پنهنجي هوندي آهي. پڪي سمورا سُهڻا، پر پڪيءَ پڪيءَ
۾ به فرق ٿئي. مور، جڏهن ڪارونجهر جي ڪور تي ٽپندو آهي ته ڏونگر
ڏيئي وانگر ٻرڻ لڳندو آهي. ائين جيڪي شاعر، تاريخ ۾ جتي جتي ۽ جڏهن
جڏهن پنهنجيءَ تخليق جي روشني پکيڙيندا آهن، سي زنده جاويد ۽ اُمر
رهندا آهن.

سند کي به تاريخ جي هر دور ۾ پنهنجا شاعر رهيا آهن، جن سنڌيءَ
جي سيند ۾ ستارا سجايا آهن، ۽ ان جي سر جي چٽيءَ تي پنهنجيءَ ڦلڙيون
ڦلڙيون ذات جا انڊلٽ-روپي رنگ ٽاڪيا آهن. اهڙن شاعرن جي قطار ۾
'ڪالھ' کي ڇڏي، 'حال' تي نظر وجهنداسون ته جديد سنڌي شاعريءَ جي
آپ تي ڪيئي ستارا، ڪيئي ڪهڪشائون، ۽ چنڊ چمڪندي ۽ سج
جرڪندي نظر ايندا- ۽ شيخ اياز بنا ڪنهن شڪ شبهي جي سنڌي جديد
شاعريءَ جو اهو سج آهي، جنهن ڪيترن سيارن ۽ ستارن کي روشني ڏني ۽
دڳ لاتو آهي. اياز موجوده سنڌ جو اهو منفرد شاعر آهي، جنهن جي
ڪوتا- ڪائنات جو ڪُنواس اڏو ڪُشادو ۽ وسيع آهي، جنهن ۾ سنڌي

مان ورثو مان، مان ورثو مان!

شاعريءَ سان گڏ هنديءَ، ميٿليءَ، بنگاليءَ، فارسيءَ، پنجابيءَ، سرائيڪيءَ، اردوءَ، چپانيءَ، عربيءَ، انگريزيءَ، ۽ ٻي مغربي شاعريءَ جي گوناگون مطالعي جا پوپٽ۔ رنگ عڪس موجود آهن. هن شاه، سچل، روجل، ساميءَ ۽ خليفي نبي بخش لغاريءَ جي اڀياس سان گڏ هنديءَ، ميٿليءَ ۽ ڪڙي ٻوليءَ جي شاعرن: ڪاليداس، خسرو، امارو، ڪبير، ميران، وديا پتيءَ، ٿلسيداس، رحيم خانخانا، ملڪ محمد جائسيءَ، جڏيو، چنديداس ۽ ڀرتري هريءَ تائين؛ اردوءَ جي شاعرن: ولي دڪنويءَ، نظير اڪبر آباديءَ، غالب، مير تقى مير، ميراجيءَ، اقبال، ن. م. راشد ۽ فيض ڪان وٺي ساغر صديقيءَ ۽ سردار جعفريءَ تائين؛ فارسي شاعرن ۾: رومي، حافظ، سعديءَ، خيام، فيضيءَ ۽ بيدل دهلويءَ تائين؛ بنگالي شاعرن ۾: ٽئگور ڪان نذر الاسلام تائين؛ پنجابي ۽ سرائيڪي شاعرن: بلهي شاه، شاه حسين، وارث شاه، سلطان باهو، مادو لال حسين، بابا فريد شنڪر گنج ڪان خواجہ فريد تائين؛ عرب ۽ فلسطيني شاعريءَ ۾: أمراء القيس، ابونواس، جبران خليل ۽ محمود درويش تائين؛ اسپين جي لورڪا؛ ترڪيءَ جي شاعرن: ابراهيم شناسيءَ، نامق ڪمال ۽ ناظم حڪمت تائين؛ لاطيني آمريڪا جي پئبلونروڊا؛ روسي شاعرن: پشڪن، رسول حمزا توف ۽ مايڪو وسڪيءَ ڪان وٺي ووزنيسينڪيءَ تائين؛ يونان ۽ مغرب جي شاعرن ۾: هومر، سقوف، چاسر، شيڪسپيئر، ملٽن، شيلي، ڪيٽس، وليمر بليڪ، بائرن، ٽيني سن، ۽ ورڊس ورٿ تائين؛ آمريڪي شاعر والٽ وئمن؛ فريٽچ شاعرن: ايڊ گرايلن پو، بولڊيئر، لافورگ جوليس ۽ ڪارل شيپرو تائين؛ ۽ چليءَ ۽ ميڪسيڪو ڪان وٺي چين ۽ چپان جي شاعريءَ جو وسيع ۽ ڳوڙهو مطالعو ڪيو آهي.

منهنجي دعويٰ آهي ته ايڏو وسيع ۽ ڀرپور شعوري مطالعو، سڌو ۽ ترجمي وسيلي دنيا جي ڪنهن به شاعر وٽ ڪونه هو، جيڏو شيخ اياز وٽ هو. هن نه رڳو شاعريءَ جي دنيا جي انهن عظيم شاعرن کي پڙهيو هو، پر ڪڙهيو يعني پڙهيو به هو. ’پڙهڻ‘ ۽ ’ڪڙهڻ‘ يعني ’پڙهڻ‘ به عمل آهن، ۽ اياز ٻنهي عملن مان رچي پچي ريتو ٿي نڪتو هو. اچو ته اياز جي ڪوتا۔ ڪائنات ۾ موجود انهيءَ ساري شعري ماحول جو واس ۽ وَن وٺون ۽ ڀسون:

سچل، سامي، پٽ ڌڻي،
جنهن ۾ پي ڪا قرب۔ ڪڻي،

مان ورثو هان، مان ورثو هان!

آءُ اُنهيءَ جي پير پٽي،
 چو ته اهو هيءَ ڌرتي آ،
 چو ته چير مان ڇاڻ چٽي؛
 هونءَ ته مون ۾ ”آءُ“ گهڻي،
 هونءَ ته مون ۾ ”آءُ“ گهڻي!

اڄ ته ڪنڊڙيءَ تي ڏيئو جلائي آچون،
 جي ”روحل“ وسامي ويو ته
 هيءَ ڌرتي وسامي ويندي!

مان ئي ’ڪاليداس‘ هان، مان ئي پٽائي،
 ميگهه-ڏوت ۾ ڪالهه ڪنهن، جا شيءِ ٻڌائي،
 سامون سمنائي، آ آڄ سر سارنگ ۾!

ساڳي ڳالهه چئي، ٻلي، پٽائي،
 تو جا لنوائِي، پنهنجيءَ ٻوڙيءَ بوجهه سين!

هو ’باهو سلطان‘ به آهي، ’بلي شاهه‘ به هو،
 ڄڻ ته پٽائيءَ جي آويءَ ۾، آ اوچو اوڙاهه به هو،
 شال ’فريدا‘ هن کي سمجهين، مهر به هو ۽ ماه به هو،
 آه امن پيام اُنهيءَ جو، سڀ سان آهي ناهه به هو.

ساڳي ’گورڪنات‘ ۽ پٽ ڌڻيءَ جي پون،
 مورڪ! ريت نه تون، پرمپرا هن ديس جي!

’دادو-پنٿي‘ ڪيترا، اڄ به منهنجي ڪڏي،
 توڙي مون کي اڏي، پٽائيءَ پيڙو ڪيو!

جان جو پڙهيو غور سان، مون ’ابن عربي‘،
 هر دُنيا طلبِي، ڄڻ دل مان ڌوپي وئي.

‘ڪَهِ مُڪرني’ ناهيان، اُتيئي آئون،
‘خُسرو’ ڏنائون، مون کي پوري ڪندڙ ۾.

بربط ڪن ۽ ‘خيام’ جي رُباعي ٻُڌا!
پلا چنگيز ۽ هلاڪو جودور پيو ڪهڙي طرح گذاري سگهجي ٿو.

ڇا هي ‘روي’ روپ آ، يا آپڙائي،
وات اچي وائي، تن تي ڇو سوچي پئي!

مُون ‘خيام’ جو رَسُ ۽ ‘ميران’ جا ڳوڙها ملائي،
ڪيئي جام پيئا آهن!

‘توريت’ پڙهيو، ‘انجيل’ پڙهيو، ‘قرآن’ پڙهيو سي هُو،
‘رومي’، ‘سعدي’، ‘حافظ’ جو ديوانُ پڙهيو سي هُو
آه اهوئي ڏک نه ڪڏهن انسان پڙهيو سي هُو،
ڪو نه سڃاتا درد سندس، درمان پڙهيو سي هُو.

‘بلهي شاه’ کان پڙائيءَ تائين
سارو اتهاس مون ۾ آهي،
مان ئي سارا گيت آهيان.
‘ميران پائيءَ’ کان ‘تنگور’ تائين،
ڪوئي ته آهي،
جو يڪتاري جي تار کي ڪسي رهيو آهي،
مون ۾،
۽ اڃا ته اها ڍلي نه ٿي آهي!

‘غالب’ وانگر ڇو نه، ننڊ اچي ٿي رات جو،
شايد آه پتو نه، اڳتي ڪاڏي ٿا وڃون؟

ڇا تن ۾ اُت اُڪير هئي،
جي دوها ڪالهه ‘ڪبير’ چيا!

مان ورڻو هان، مان ورڻو هان!

هن رام، رحيم ٻڌي گهٽ تي،
 ڪنهن نامِ مٿان ٿي گهور ڪيا،
 هن مڌ- ماتي جو مٿو هو،
 'جن پيار ڪيو سي پار پيا!'

ڪي دليءَ ۾ درويش هيا،
 تن جي به ته ساڳي وائي هئي،
 ۽ 'گورڪنات' گُڏا ۾ ڪلهه،
 جا پنهنجي جوتِ جلائي هئي،
 سا جوتِ پٽائيءَ سنڌوءَ تي،
 ڪنهن ڏيئي ۾ تڪائي هئي؛
 اڄ آءُ پٽائيءَ جو پيئي ڏي،
 تنهن پيارِ مٿان پُلِ ٺاهيان ٿو!

ايڏي وسيع مطالعي وارو شاعر، شايد ئي ڪو دنيا ۾ پيدا ٿيو هجي، جنهن هند، سنڌ، ايران، عربستان، فلسطين، يونان ۽ مشرق جي شاعريءَ ۽ فلسفي جو وسيع ۽ ڳوڙهو اڀياس ڪيو هجي. اياز، تصوف، ويدانت، يگتي تحريڪ، يوناني فلسفي ۽ فڪر کي پڙهي ۽ پڙهي، جتي سڄيءَ دنيا جي فڪري رنگا رنگي، اسان کي پَسائي آهي، ۽ جتي هڪ سڄي ۽ انسان دوست صوفيءَ وانگر 'خُذْ مَا صَفَا دَعَا مَا كَدْرُ' [سُٺو چُونڊي کڻو ۽ خراب کي ڦٽي ڪري ڇڏيو] جي اصول کي آڏو رکي، پنهنجي شعري ڪٽواس کي ڪشادگي ۽ تازگي عطا ڪئي، اتي ڪوٽا جي ڪراڙ ڏنڊ ۾، پنهنجي نرالي، انوکي ۽ منفرد روپ ۾ اسان جي آڏو اُڀري آيو آهي. هن هميشه پنهنجيءَ انفراديت کي سربلند رکيو آهي- ۽ ياد رکڻ گهرجي ته شيخ اياز، انفراديت ۽ انفراديت پرستيءَ ۾ هميشه فرق ڪيو آهي؛ ڇو ته هن جي نظر ۾ "انساني زندگي اجتماعي آهي ۽ انفراديت پرستي اُن لاءِ مهلڪ آهي، باقي انفراديت هر عظيم فنڪار لاءِ ايتري ضروري آهي، جيتري گل لاءِ خوشبوءِ!"

پر اها انفراديت، جتي ٽيڪنڪ ۽ ڏانءَ لاءِ ضروري آهي، اتي فڪر ۽ تخليق لاءِ به لازمي آهي، اِن حوالي سان اسين جڏهن اياز جي ذات ۽ ڏانءَ جو احاطو ڪريون ٿا ته هو پنهنجي دؤر جو شاعر هوندي، ۽ پنهنجي دؤر جو

مان ورثو مان، مان ورثو مان!

ترجمان ۽ آئينم دار شاعر هوندي به پنهنجن همعصرن کان ٿيڪنڪ، ڏانءَ،
تخليقي انداز، ذات جي ڀرت ۽ فڪري اوت ۾ نت نيارو نظر اچي ٿو. اياڙ
ساڳئي وقت لطيف جو تسلسل ۽ شارح به آهي ته لطيف کان مختلف، آچوتو
۽ نئون به آهي. هڪ وقت جڏهن هو چوي ٿو ته:

اڳ ۾ هيس شاه، شل مون کي سمجهي سگهين،
سنڌڙي تنهنجو ساه، جرڪيو منهنجي جيءَ ۾!

تڏهن اياڙ، پٽائيءَ جو تسلسل لڳي ٿو. اياڙ، پٽائيءَ جا پيرا کڻي پاڻ
کي ادراڪ جي ماضيءَ سان ڳنڍي ٿو، ڇو ته هن کي خبر آهي ته حال ۾
رهندي، مستقبل ڏانهن وڌ، شاندار ماضيءَ جي سڃاڻپ، ۽ فڪري تسلسل
کان ٿئي، کڻي نه ٿي سگهجي. پر رڳو ماضيءَ جو اولڙو ٿيڻ ۽ رڳو ماضيءَ
ڏانهن موٽ به ارتقا ۽ اوسر نه ليکجي. ارتقا اها آهي ته ماضيءَ جي روشنيءَ
۾، ’ڪلهه‘ جي تجزيي ۽ نتيجن مان فائدو وٺي، حال جي عمل ۽ اثرن جي
انفراديت سان ’مستقبل‘ جي راز جون ڳنڍيون کولجن.

مون توکان پوءِ سنڌ کي، ٻه سؤ سال ڏٺو،

ڇڏي مڌ منسو، ڪڙو آندم ڪيف ۾!

اياڙ سنڌ جي تاريخي شعور ۽ فڪري تسلسل جي ’مٺائي‘ ۽ ’ميناج‘
(’ڪانهي ڪڙائي‘، چڪين جي چيت ڪري) واري مڌ ۾ پنهنجي دؤر جون
ڪڙايون ۽ تلخيون ملائڻ کان پوءِ هڪ انوکي ڪيف ۽ ڄمار جو اظهار
ڪري ٿو:

ماپ به ڪهڙي ماپ آ،

ماڻ به ڪهڙو ماڻ؟

آءُ پٽائي ناهيان!

اڳ ۾ هيس شاه، ۽ ’آءُ پٽائي ناهيان‘ واريون ٻه ڪيفيتون، جڏهن
ڪي سطحي مطالعي وارا شخص، اياڙ ۾ ڏسن ٿا ته هو منجهي پون ٿا، ۽
هڪڙا فتوائون جاري ڪن ٿا ته شيخ اياڙ پاڻ کي ’لطيف ثاني‘ سڏي، لطيف
سان همسريءَ جي دعويٰ ڪئي آهي، ته ٻيا وري فيصلو صادر ڪن ٿا ته ’اياڙ
فڪري مونجهارن جو شڪار آهي‘، فن، فڪر ۽ شاعريءَ ۾ تضاد جي اها
جهلڪ ڏسي، يار منجهي پون ٿا؛ پر جيڪڏهن اهي دوست، اياڙ جو وسيع
فڪري مشاهدو ۽ مطالعو ڪن ته کين هوند اياڙ خود ئي جواب ڏئي مطمئن
ڪري وجهي؛ جنهن پاڻ چيو آهي ته ”تضاد، تجربي جي نشاني هوندو آهي.“

مان ورثو هان، مان ورثو هان!

پر هي تضاد، منهنجيءَ نظر ۾ ابتڙ (opposites) نه آهن، پر انهن جي پٺيان تضادن جي اڪائي يا اتحاد (unity of opposites) موجود آهي. اياڙ، ڀٽائي نه آهي؛ اياڙ، ٿڌگور نه آهي؛ اياڙ، ڪاليداس نه آهي، پر اياڙ انهن جو تسلسل به آهي ته اتهاس جو جهرو ڪو به آهي. ڏسون ته اياڙ، ان ڏس ۾ خود ڇا ٿو چوي؛

(1): تو جا سمجهي سٽ سا، اڄ تائين اتهاس،

جنهن ۾ ڪر موڙي اٿيو، ڪوي 'ڪاليداس'،

آيو جنهن جي اوڻ مان، 'وديا پتيءَ' واس،

'ڀٽائيءَ' جي ڀٽ تي، جنهن جو نينهن نواس،

جنهن ۾ منهنجو ماس، ڪوري آيو ڪينرو!

(2): 'مان ائين ڀٽائي نه آهيان، جيئن ڪاليداس ۽ ٿڌگور به نه آهيان،

نه ٿي وري آهي ٿئي مون وانگر هئا، منهنجو وجود پنهنجو آهي،

جو مون ڪنهن سان نه ورهايو آهي، ۽ نه ورهائڻ لاءِ تيار آهيان.'

اها تنقادن جي وحدت، نصابي علم وارو ماڻهو، ۽ فلسفي ۽ شاعريءَ کي

نصابي ڪتاب واريءَ نظر سان پڙهڻ وارو شخص سمجهي نه سگهندو، ڇو ته

اهو 'اڪرن' ۾ اڄي پوندو ۽ 'عشق' جي چاڙهي چڙهي نه سگهندو؛

اڪران دي وچ جوئي آڙيا،

عشق دي چاڙهي مور نه چڙهيا. (بيدل)

ان ڪري، اياڙ جي شاعريءَ کي سمجهڻ لاءِ عاشق جي نظر، صوفيءَ

جي نگاهه ۽ فلسفيءَ واري شعور جي ضرورت آهي.

مون صوفيءَ جي نظر ۽ عاشق جي نگاهه جو ذڪر ڪيو آهي، ته پوءِ

چئبو ته اياڙ صوفي شاعر هو يا تصوف جو پيروڪار! ها، اياڙ صوفي هو، ۽

وحدت الوجودي هو. پر هن پنهنجي هڪ ڪتاب 'ڪپر ٿو ڪن ڪري' ۾

هڪ هنڌ تصوف-مخالف راءِ به ڏني آهي، لکي ٿو:

"ڇا، تصوف هن قوم سان اها ڪار نه ڪئي آهي، جا چين سان آفينر

ڪئي هئي؟" (ص 66)

- ته وري هڪ انٽرويوءَ ۾ چيو اٿس: "تصوف، تعصب جو رد آهي، رواداريءَ

جو حامی آهي. انسان ذات ۾ برابريءَ ۽ محبت جو حامی آهي، تصوف، خود

شناسيءَ کي خدا شناسي سمجهيو ۽ انساني وقار کي بلند رکيو."

اِهو تضاد ڇو؟ اچو ته ان ڳالهه کي سمجهون:

تصوف (Mysticism) کي انگريزيءَ ۾ پئمٽيزم (Pantheism) بہ چئبو آهي، ۽ زندگيءَ بابت اهو رويو (attitude) يا نظريو (theory)، دنيا جي هر مذهب ۾ موجود رهيو آهي. هندو سناتن ڌرم ۾ ’ويدانت‘، تصوف آهي. عيسائيت، يهوديت، ڪنفيوشس، تائووت ۽ اسلام جهڙن مذهبن جو مطالعو ڪبو ته هر هنڌ اسان کي ’ويدانت‘، ’تصوف‘ ۽ ’پئمٽيزم‘ (Pantheism) جو تصور ملندو، سنڌ جي ماڻهوءَ جو ته خمير ئي شايد تصوف جي مٽيءَ مان جڙيو آهي. شاهه لطيف، سندس پيشرو شاعرن ۽ شاهه لطيف کان پوءِ جي ڪلاسيڪي شاعرن تي تصوف جو رنگ غالب رهيو آهي. دنيا ۾ تصوف جون مختلف ڌارائون ۽ مختلف رنگ رهيا آهن، پر سنڌي شاعريءَ ۾ خاص ڪري شاهه لطيف جي شاعريءَ ۾ نج تصوف جو رنگ سڀ کان وڌيڪ آهي؛ بلڪ اياز جي لفظن ۾:

”تصوف جيڪڏهن ڪنهن جي شاعريءَ مان سچ پچ ٽپڪي ٿو، جيئن ڪرڻ ڦل مان گلاب جو عرق ٽپڪندو آهي، ته اهو پٽائيءَ جي شاعريءَ ۾ ٽپڪي ٿو.“

پٽائيءَ پنهنجي شاعريءَ جي پيڙهه تصوف تي رکي هئي، ۽ تصوف جو نظريو تعصب جو رد آهي، ۽ ان ۾ ڪائنات سان يڪرنگي شامل هوندي آهي؛ پر اياز چواڻي: ”پوريءَ ڪائنات سان لڳاءُ هوندي به پنهنجيءَ ڌرتيءَ سان لڳاءُ برقرار رکي، پٽائيءَ پنهنجي شاعريءَ کي اها امرتا ڏني آهي، جا صديون گذري ويون آهن، تڏهن به اڳ کان اڳري آهي.“

صوفين بابت ته عام راءِ اها آهي ته اهي تارڪ دنيا هوندا آهن؛ هو انسانن سان ناتا توڙي، جهنگ، جبل، پٿون ۽ ويرانا وڃي وسائيندا آهن، ۽ انساني زندگيءَ سان تعلق ڇڏيندا آهن. پر اياز، پٽائيءَ ۾ ڪهڙو تصوف ڏٺو هو، جيڪو دنيا کان نيارو ۽ يگانو هو! اياز چوي ٿو:

”هي اهو تصوف نه آهي، جيڪو صوفين کي بي عمل بڻائي ڇڏيندو آهي ۽ زماني سان واسطا توڙي، انهن کي گوشه نشين رهڻ تي مجبور ڪندو آهي. اسلام ۾ هڪڙو اهڙو دور به ملي ٿو، جڏهن تمام گهڻا مسلمان فلسفي ۽ علماء، يوناني فلسفي کان متاثر نظر ايندا هئا، يوناني فلسفي جو لاڳاپو پڇاڙيءَ ۾ متحرڪ حياتيءَ سان ٽٽي پيو، جنهن انهن کي عينيت (Idealism) ۾ بدلائي ڇڏيو، عقليت (Rationalism) سٽي شيءِ آهي، پر جيڪڏهن اها زندگيءَ سان پنهنجو ڳانڍاپو توڙي ڇڏي ۽ هوا ۾ لڙڪي پئي ته فائدي بدران

نقصان پهچائيندي. اها يوناني محدود عقليت هئي، جنهن کان ان وقت جا مسلمان متاثر هئا.

... مولانا روميءَ اهڙي بي عمل تصوف تي سخت تنقيد ڪئي ۽ تصوف کي عملي ۽ متحرڪ زندگيءَ سان همکنار ڪري، ان کي نئون موڙ ڏنو. اهوئي اهو عملي تصوف آهي، جنهن سان شاهه صاحب جو ڪلام پيرل آهي. ان تصوف جا بنيادي محرڪ سترهين ۽ ارڙهين صديءَ جي ڳوٺاڻي ۽ عوامي زندگيءَ جا روحاني، معاشي ۽ سماجي ۽ سياسي لاڙا آهن. شاهه صاحب جي بيتن، وائين ۽ ڏوهيڙن ۾ تصوف سان گڏوگڏ سندس دؤر جي گهمندڙ ڦرندڙ، جيئري جاڳندي زندگي پنهنجا نظارا ڏيکاري ٿي. دراصل شاهه صاحب جا صوفياڻا خيال هوا ۾ لڙڪيل نه آهن، پر انهن جي پيڙهه انسان ۽ ان اڳيان پکڙيل ڪائنات آهي.

ان پسمنظر ۾ جڏهن اياز تصوف تي تنقيد ڪري ٿو ته هن جي آڏو تصوف جي بي عمليءَ وارو مٿي بيان ٿيل اهو رخ آهي، ۽ صوفين جو اهو 'ترڪ دنيا' وارو فلسفو ئي آهي، جيڪو ڪن مسلمان فلسفين ۽ صوفين، يوناني فلسفي کان متاثر ٿي اختيار ڪيو آهي، جيڪو متحرڪ حياتيءَ کان فرار اختيار ڪري چڪو آهي. پر جڏهن اسان اياز کي تصوف جي پرچار ۽ حمايت ڪندي ۽ ان جي رنگ ۾ رڳيل ڏسون ٿا، تڏهن اياز جي اڳيان پٺاڻيءَ جهڙي عظيم صوفيءَ جو اهو باعمل تصوف آهي، جيڪو زندگيءَ سان لاڳاپيل آهي، جنهن جون پاڙون متحرڪ انساني زندگيءَ ۾ کٽل آهن، ۽ جيڪو قنوطيت ۽ فرار جو مخالف ۽ نئين ڏينهن، نئين زندگيءَ جو نياپو آڻيندڙ آهي.

اها حقيقت آهي ته هر سرجهڻار، هر شاعر ۽ فنڪار ماحول کان متاثر ٿيندو آهي، پر عظيم سرجهڻار ۽ شاعر پنهنجو ماحول پاڻ به جوڙيندا آهن. هو ماحول جا اثر ته ضرور قبول ڪندا آهن، پر ماحول جا محتاج نه هوندا آهن. پٺاڻيءَ سڄي سنڌ پيرين پيادي گهمي ڏئي هئي. هن عام ماڻهن، پورهيتن، هارين، مختلف پيشن سان واسطي رکندڙن سان پنهنجا سماجي ناتا قائم رکيا هئا، سنڌ جي تهذيب ۽ رواجن رومن جو اڀياس ڪيو هو ۽ ان جو عڪس ۽ اولڙو جابجا سندس شاعريءَ ۾ موجود آهي. پٺاڻيءَ، وحدت الوجود، ويدانت، قرآن، گيتا، آپنشدن ۽ ننڍي کنڊ جي شعري روايتن جو نه رڳو پرپور مطالعو ڪيو هو، پر ان جي ڳر ۽ روح کي به حاصل ڪيو هو، ۽ جڏهن علم ۽ عرفان جي معراج تي رسيو هو ته سير سفر ترڪ ڪري، پٽ

تي هڪ مٽو ٿي آسڻ اڏي اچي ويٺو. ۽ اهو ماحول، اها پٽ، جيڪا پٽائيءَ خود جوڙي ۽ پاڻ تخليق ڪئي، اها ڪنهن ماحول جي محتاج نه هئي، بلڪ اها پٽ، ڪائنات کان به وسيع هئي. پٽ تي پنهنجي ڪائنات جوڙي ويٺو، جنهن ۾ هن جي مطالعي ۽ مشاهدي جا سوين خوبصورت گل موجود هئا، جن جي سُرهاڻ ولاتون واسي ڇڏيون. ۽ اها حقيقت پروڙي، اياز لکيو: ”تون چوڻ ٿو ته شاهه سير سفر ڪيا هئا. هائو ڪيا هئا، پر هن پوئين اڌ عمر رڳو پٽ تي گذاري هئي، جا ڪائنات کان وڌي هئي.“

اهڙيءَ طرح اياز، پٽائي نه هو، پر پنهنجي دور جو تمام وڏو شاعر هو، جنهن سموري مشرقي ۽ مغربي فلسفي ۽ سموري دنيا جي لازوال ۽ آمر شاعريءَ جو گوناگون مطالعو ڪيو هو، ۽ پنهنجيءَ زندگيءَ جي پوئين حصي ۾ ’پرنس ڪامپليڪس ڪراچيءَ‘ جو هڪ ڪمرو اچي وسايو هو. اياز جو اهو دؤر سندس لاءِ ائين ايڏائيندڙ ۽ آداس ثابت ٿيو، جيئن پٽ وسائڻ کان پوءِ پٽائيءَ جي خلاف آسپاس جي وڏن ماڻهن ۽ گادي نشين مخالفتن جا طوفان کڙا ڪري کيس تنگ ڪيو هو. اياز کي ڪراچيءَ، آداس، ۽ دوستن جي پڇاڙين ۽ منافقتن مايوس ڪري وڌو هو، ۽ هن ڄمار جا پويان ڏهاڙا پرنس ڪامپليڪس جي ڪمري کي ’پنهنجي دنيا‘ بنائي، زندگيءَ جي مطالعي، مشاهدي، رياض ۽ تجربن کي پن تي پرتڻ شروع ڪيو هو. اياز، پنهنجيءَ ڏن ۾ ائين مڱن ٿي ويو، ٻين لفظن ۾ ’ادبي مراقبي‘ ۾ ائين ويهي رهيو، جيئن پٽائي، پٽ شاه جي نگريءَ کي پنهنجي ڪائنات بنائي، ويهي رهيو هو، اياز، پنهنجو ماحول پاڻ جوڙي، پنهنجي ڪمري کي ’پٽ‘ بنائي، جاڳا- ننڊ وارين ڪيفيتن ۾ سوچيندو رهيو، شعر سرجيندو رهيو، زندگيءَ جا تجربا قلمبند ڪندو رهيو ۽ جيون جا ورق اٽلائيندو، اتر ڪتا: ’ڪٿي نه پڇبو تڪ مسافر‘ جا واليوم لکندو رهيو. ۽ لکيائين:

”منهنجي ساري ڪائنات، منهنجي ڪمري جي مٽ نه آهي، هيءَ ان کان وڌي آهي.“

ان ڪائنات ۾ اياز ’تارڪ دنيا‘ نه ٿي ويو هو، پر دنيا ۽ ماڻهن سان پنهنجن لاڳاپن جي تجديد ڪئي هئائين.

اياز جي زندگيءَ جو مقصد ۽ نصب العين سندس فن جي تڪميل هو. هن جيون جا پڇاڙ ڪا ڏينهن ان اٿس ۽ عزم ۾ گذاريا ته هن جي ذهن- بئڪ ۾ جيڪو ادب/ آرٽ ۽ شاعريءَ جو ذخيره موجود آهي، سو لکي وٺان، ۽

پنهجن ماڻهن کي پهچايان، هن پنهنجيءَ پوريءَ محنت، ذوق، چاهه ۽ اُتساه سان پنهنجي فن جي پرورش ڪئي ۽ پنهنجي دؤر جي جديد سنڌ جي تشڪيل ڪئي؛

هي سڀنا منهنجيءَ جهوليءَ ۾،
هيءَ آڏيءَ رات اُٿت، لوڪو!

ڪجهه شاه ڏني، ڪجهه شيخ ڏني،
هن سنڌڙيءَ کي صورت، لوڪو!

هر عظيم شاعر، پنهنجيءَ ڌرتيءَ جو شاعر هوندو آهي، ۽ پنهنجيءَ قوم جو شاعر هوندو آهي. پنهنجيءَ ڌرتيءَ، پنهنجيءَ قوم، پنهنجي ماضيءَ ۽ پنهنجي حال کان ڇڄي، هو ڪا عظيم شاعري سرجي نه سگهندو آهي. هن جي شاعريءَ ۾ پنهنجيءَ ڌرتيءَ جي اُٿت هوندي آهي، هن جون پيڙائون ۽ درد، آسون ۽ اُمنگ ذاتي هوندي، اجتماعي هوندا آهن. هو پنهنجيءَ قوم جو شاعر هوندي به پوريءَ دنيا جو شاعر هوندو آهي، چوڻه هن جي شاعريءَ ۾ جيڪي قدر (values) هوندا آهن، اهي آفاقي هوندا آهن، جيڪي عالمي ادب ۾ پنهنجو مقام رکندا آهن ۽ جن جي حيثيت بين الاقوامي ٿي ويندي آهي.

اياز هڪ هنڌ لکيو آهي؛

”سياست بين الاقوامي ٿي سگهندي آهي، شاعري فقط قومي ٿيندي آهي. جي انسان ذات جي ڪائي شاعري آهي ته اها اهو گلدان آهي، جنهن ۾ هر قوم پنهنجا ٻه گل سجايا آهن، انهن جي واس ۽ ورن ۾ ساڳياڻپ جي ڳولا آڪارتي آهي... جيڪڏهن ثقافت جي ڪنهن حصي ۾ بين الاقواميت جي گنجائش آهي، تڏهن به ان جي انهيءَ حصي کي، جنهن جو شاعريءَ سان واسطو آهي، پنهنجيءَ ٻوليءَ جو لوڙهو ڏنل آهي؛ ۽ ان ڪري ئي دنيا جي هر عظيم شاعريءَ جو ٻيءَ ٻوليءَ ۾ تسليءَ جهڙو ترجمو اگر ناممڪن نه آهي، ته به نهايت مشڪل آهي. مون کي فن ۽ فلسفي ۾ بين الاقوامي پيغام جي گنجائش کان انڪار نه آهي، پر قومي ڪردار وانگر، شاعريءَ جي جڙ به پنهنجيءَ ڌرتيءَ ۾ هوندي آهي، ۽ ان مان پئجي، شاعري اها خوشبوءِ نه ڏيندي آهي، جا ان جي خمير ۾ هوندي آهي.“

ان حوالي سان ڀٽائيءَ کان وٺي اياز تائين عظيم شاعريءَ جو مطالعو ڪنداسين ته ان ۾ حب الوطنيءَ جو تصور پنهنجيءَ سموريءَ رعنائيءَ ۽ رنگن

مان ورثو مان، مان ورثو مان!

سان موجود آهي، پر ان ۾ شاونزم (chauvinism) جو شائبو نه آهي؛ ڇو ته شاعرن جي حب الوطنيءَ اندر انسان دوستيءَ ۽ عالمي امن جو توازن ۽ ڳانڍاپو موجود آهي، جنهن جو خوبصورت مثال، ڀٽائيءَ جو هيءُ امر بيت آهي؛

سائينم! سدائين ڪرين، مٽي سنڌ سُڪار،

دوست مٺا دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين!

اهڙيءَ ريت اياز جي شاعريءَ جو اڀياس ڪنداسون ته ان ۾ انسان جي مڪمل آزاديءَ، خوشحاليءَ، امن ۽ اتحاد جو فلسفو سمايل نظر ايندو. انساني آزاديءَ جو اهو تصور، اياز وٽ پنهنجيءَ ڌرتيءَ ۽ پنهنجن ماڻهن جي آزاديءَ سان جڙيل آهي، ۽ ان جي وسعت ۾ سموريءَ دنيا جي انسانن جي آزادي ۽ اتحاد شامل آهي. هن جتي سُهڻيءَ، سنڀيءَ، مارئيءَ، سورڻ، ڪاپائيءَ ۽ ليلا وغيره جهڙن سنڌي ڪلاسيڪي موضوعن کي ڳائي، پنهنجي مٽيءَ، پنهنجين روايتن ۽ پنهنجي تهذيبي پسمنظر ۾ پنهنجيءَ ڌرتيءَ ۽ ان جي مڪمل آزاديءَ واري فلسفي کي ڳايو آهي، اتي ’لين گراڊ تي حملو‘، ’لمبا جو ديس‘، ’اٺني فرانڪ‘، (Anee France)، ’ويٽنام آزاديءَ جي راهه تي‘ جهڙا نظر لکي، ان ۾ آزاديءَ جي فلسفي جو تسلسل قائم رکيو آهي، ۽ انسان جي آزاديءَ جي عزم ۽ تصور کي زنده رکيو آهي؛

جنهن تي به ٿيو، جنهن وقت ٿيو، جنهن جاءِ ٿيو،

سو مون تي ظلم ٿيو آهي!

ڪا پانهن وڏي، مون دانهن ڪٽي، جو ڪانهن ڪپيو،

سو منهنجيءَ ڪنڌيءَ جو آهي!

ڪوئي به ڪٺو، جيڪو به چُرو، جنهن تي به هليو،

سو منهنجي رت رتو آهي.

جنهن وقت به ڪو، مون گيت چيو، هن ڌرتيءَ جو،

ڄڻ ڪوئي قرض چُڪو آهي!

اياز سنڌ جي قومي سوچ کان وٺي عالمي مسئلن ۽ جنگين جي پيائڪ نتيجن جي تصور تي ٻڌل نظر به لکيا آهن. جنگ، پوريءَ انسان ذات ۽ سموريءَ دنيا لاءِ تباهيءَ جو سامان مهيا ڪندي آهي، جنهن ۾ سمورا انساني قدر ۽ آزاديءَ جا تصور پَسمَر ٿي ويندا آهن، اياز جو نظريو ’هي سنگرام‘ ان پسمنظر ۾ شاهڪار آهي؛

هي سنگرام!
 سامهون آ،
 نارائن شيام!
 هن جا، منهنجا
 قول به ساڳيا،
 ٻول به ساڳيا،
 هو ڪوٽا جو ڪاڪ ڌڻي، پر
 منهنجا رنگ رتول به ساڳيا.
 ڍٽُ به ساڳيو،
 ڍول به ساڳيا،
 هان به ساڳيو،
 هول به ساڳيا.
 هن تي ڪئن بندوق ڪٿان مان،
 هن کي گولي ڪيئن هٿان مان،
 ڪيئن هٿان مان!
 ڪيئن هٿان مان!
 ڪيئن هٿان مان...

هيءُ شاهڪار نظر، اياز، 1965ع واري هند-پاڪ لڙائيءَ دوران جيل
 اندر لکيو هو، ۽ سيپٽمبر 1966ع جي ’روح رهاڻ‘ ۾ ڇپيو هو. هيءُ نظر،
 امن جي موضوع تي عالمي ادب ۾ اهم مقام والاري ٿو. پر هن نظر ۾ امن
 ۽ پائيچاري جي جذبن کي نظرانداز ڪري، نام نهاد ملن ۽ رجعت
 پرست اديبن، ان جي سطحي معنيٰ کي آڏو رکي ملڪ ۾ باهم ٻاري ڏني، ۽
 سکر مان 32 چئن جي صحيحن سان اردوءَ ۾ هڪڙو پمفليت ڇپائي، اياز تي
 وطن دشمنيءَ، غداريءَ ۽ ڀارت نوازيءَ جا الزام هنيا ويا، ۽ گهر ڪئي وئي
 ته کيس سخت سزا ڏني وڃي. ان جي جواب ۾ حيدرآباد سنڌ جي اردو-
 سنڌي روشن خيال اديبن هڪ چئن صفحن جو پمفليت شايع ڪرائي سنڌ ۾
 ورهايو، جنهن تي محمد عثمان ڏيپلائيءَ، محسن پوپاليءَ، نياز همايونيءَ،
 حسن ظهير، پروان پٽيءَ، نظر ڪامرائيءَ، حميد سنڌيءَ، ضمير چشتيءَ،
 رسول بخش پليجي، معراج عظيم، ناصر مورائيءَ، بشير خانزادي، ظهور انصاري،
 عبداللطيف آبد، عبدالرحمان پليجي، نواب زادي اقبال احمد، خالد سيتائيءَ ۽

سلطان احمد خان جون صحیحون هیون. ایازَ جي هن نظر جي خوبی اها هئي
 ته ایازَ پنهنجيءَ ئي ڌرتيءَ جي جلاوطن ۽ پنهنجي ئي همعصر شاعر نارائن
 شيامَ کي مخاطب ٿي، عالمي امن جو سَنِيهو ڏٺو هو ۽ جنگ خلاف نفرت
 جو اظهار ڪيو هو.

ایازَ مذهب جي نالي ۾ نفرت پکيڙيندڙن جي به خلاف هو، جيڪي وقت
 جي اورنگزیبن سان پٺ ٿي، دارائن ۽ سرمدن خلاف فتوائون جاري ڪندا
 آهن۔ ایازَ جو نظر، 'سَرمَد ڇا ٿو سوچي؟' ان حوالي کان عالمي ادب جو
 شاهپارو بڻي سگهجي ٿو:

مُلاَن پنهنجي عَمامي ۾،
 سوچي، ڏاڙهي نوچي-
 سَرمَد ڇا ٿو سوچي؟

دليءَ جون دیوارُون سوچن:
 چنڊُ قُطب مینارَ مٿان آ،
 ڌرتيءَ تي دستارُون سوچن:
 مُجَري مُجَري جي پایِل ۾،
 چَم چَم جُون چنکارُون سوچن.
 قلعي قلعي اک نه جَھپڪي،
 رات لڙيءَ لَلڪارُون سوچن:
 هٿ هٿ خُوني خنجرُ سوچي،
 تارُونءَ ۾ تلوارُون سوچن،
 دارا جي تقدیر نه سوچي،
 هونءَ ته سڀ دربارُون سوچن:
 سَرمَدُ ڇا ٿو سوچي؟
 هن عُربانيءَ جي جامي ۾،
 ”کُونءَ پئي ڇا لُوجي؟“

مُلاَن پنهنجي عَمامي ۾،
 سوچي، ڏاڙهي نوچي،
 'سَرمَد ڇا ٿو سوچي؟'

اِئين ایازَ هن ڌرتيءَ جي نسبت ۽ پسمنظر سان عالمي قدرن جو شاعرُ

مان ورثو هان، مان ورثو هان!

بنجي ٿو، ۽ هن جي شاعريءَ ۾ موجود 'وطنيت'، هن کي 'عالم انسانيت' جو شاعر بڻائي ٿي.

اياز پنهنجي ماضيءَ سان هڪ پَل لاءِ ناتو نه ٽوڙيو آهي، ۽ سنڌ جي فڪري تسلسل کي جديد دور سان هم آهنگ ڪري، ان ۾ جدت ۽ نواڻ جا رنگ پريا آهن. هُو جڏهن چوي ٿو ته ”مان پٽائيءَ جو رسالو، ڪجهه اڳتي لکي رهيو آهيان. تون مون کي نه ٿو سمجهي سگهين“ - ته سمجهڻ گهرجي ته اياز سنڌ جي ماضيءَ جي زندهه جاويد روايتن جو آمين به آهي، ته هن پنهنجي فڪري گلدستي ۾ هن. دؤر جا نوان گل به سجايا آهن، جن جي سونهن ۽ سرهاڻ کان فهم ناشناس نقادن جون اکيون ۽ حواس محروم آهن. شايد اها ڳالهه پروڙي ئي اياز هڪ هنڌ لکيو هو:

”هر جينئس پنهنجي دؤر کان هڪ سؤ سال اڳي پيدا ٿيندو آهي ۽ ان ڪري هن جا همعصر، هن جي قدر قيمت نه ڪري سگهندا آهن.“

هر آمر سرجتھار، ’ڳجهه ڳجهاندر ڳالهڙي‘ هوندو آهي، ان جي پرڪ ڪوتاهه انديش ۽ حاسد نقاد نه ڪري سگهندا آهن، ڇو ته هُو پنهنجي محدود مطالعي ۽ مخصوص نقطئ نظر سان جڏهن ڪنهن سرجتھار/ شاعر جي فن جي اوک ڍوڪ ڪندا آهن، ته پنهنجين اکين تي پاتل عينڪ سان ان تي نظر وجهندا آهن؛ جنهن ۾ جيڪڏهن ڪين پنهنجو رنگ نظر نه ايندو آهي، ته اڳئين جي عظمت جا انڪاري بنجي ويندا آهن. اهڙن نقادن کي اياز ’منڊي ماڪوڙي‘ به تصور نه ٿو ڪري ۽ چوي ٿو:

”ماڻهو هڪ ڳجهه ڳجهاندر ڳالهڙي آهي،

۽ انهيءَ کان وڌيڪ ڳجهاندڙ ڳالهڙي اهو ماڻهو آهي،

جو سرجتھار آهي.

منڊي ماڪوڙي گوهه مان اُپ ڪڍي سگهندي،

پر تون سرجتھار جي ڪٿ نه ڪري سگهندين!“

اهڙا نقاد، اياز کي ’سارين‘ ۽ ’ڳاڙهين‘ عينڪن سان پرکڻ وقت، اياز جي اڏام ۽ فڪري تسلسل کان غافل ٿي وڃن ٿا، ۽ هُو نه ٿا ڄاڻن ته اياز نه اشتراڪي آهي ۽ نه بنيادپرست، پر هُو وحدت الوجودي آهي، ۽ هن جو وحدت الوجود، سنڌ ۽ پٽائيءَ سان يڪ وجود آهي، ۽ اياز جا گيت، پٽائيءَ واري جنگ جوئي رهيا آهن، جيڪا تعصب جي خلاف آهي؛

مُنهنجا گيتَ پٽائي تَنهنجي،
 جنگِ پيا جوڻن،
 تو وٽ جو دَنبورُ هُيو، تو
 ڪالهه تعصب جي سِرَ تي ڦَهڪايو هو.
 تـسـو جا وائي ڳائي هئي،
 بيتُ به جيڪو ڳايو هو،
 سنڌ ديسَ جي ڌرتيءَ تي ڦهلايو هو،
 اُنَ ۾ ڪائي جنگ هئي،
 ڌرتي ڪيڏو تنگ هئي،
 ڪالهه تعصب وارن کان،
 تن کڪيءَ جي ڪارن کان،
 ماڻهوءَ ماڻهوءَ جي مَنَ ۾ جن ڪا بدبو ڦهلائي هئي!
 ڪلهه جا تَنهنجي وائي هئي،
 تنهن ۾ تن سان جنگ هئي،
 ڌرتي تَنهنجي سنگ هئي،
 رڱي تَنهنجي رنگ هئي،
 هوءَ جا تَنهنجي جنگ هئي،
 سا اڄ تائين جاري آ!

ڪتاب ”جَر ۾ تو جرڪان“ ۾، مون ڪوشش ڪري، شيخ اياز جي
 شعر ۽ نثر جي سمورن ڪتابن مان پٽ ڌڻيءَ سان واسطيدار هڪ هڪ سِٽَ
 چُونڊي ڇڏي شامل ڪئي آهي. مُنهنجيءَ اِن محنت ۽ عرق ريزيءَ جو هڪ
 مقصد، اهو ڏيکارڻ آهي ته شيخ اياز نه رڳو پٽائيءَ جو تسلسل آهي، پر اُن
 جو شارح به آهي، ۽ ٻيو مقصد، اياز جي حوالي سان اُن بيجا غلط فهميءَ کي
 دور ڪرڻ آهي، جنهن موجب شيخ اياز کي ’لطيف ثاني‘ سڏيو يا سڏڻ جي
 ڪوشش ڪئي وئي آهي.

اياز جي شعري ۽ نثري ٽڪرن، اقتباسن ۽ مضمونن جي هن ترتيب سان
 هڪ طرف اياز جي ڪتابن جي تعداد ۾ هڪ اهم ڪتاب جو واڌارو ٿيو آهي
 ۽ ٻئي طرف مون اياز سان پنهنجيءَ عقيدت، احترام، پيار ۽ واسطيداريءَ جو
 فرض ادا ڪيو آهي. - (’جَر ۾ تو جرڪان‘ جو مهاڳ)

موت نه ڪيو مات

”توڪي منهنجيءَ زندگيءَ ٿي چڙ آهي، پر توڪي
منهنجي موت تي وڌيڪ چڙ ايندي، ڇو ته موت مون
کي اهو ڪجهه ڏيندو، جو مون کي زندگي نه ڏئي
سگهي آهي ۽ جنهن جو مان حقدار آهيان.“

(’شاعريءَ کي سجدو‘ - ص 80-81)

اياز جون مٿيون لافاني سٽون، هڪ اهڙيءَ حقيقت کي ظاهر ڪن ٿيون،
جيڪا حقيقت، اياز جي موت کان پوءِ زمان ۽ مڪان جا پرڏا چيرڻي پڌري ٿي
چڪي آهي. اياز زندگيءَ ۾ عظيم هو، پر موت کان پوءِ کيس جيڪا مهانتا ۽
مجتها حاصل ٿي آهي، ان اياز جو مقام ۽ مرتبو انتهائي بلند ڪري ڇڏيو آهي.
هن آڪاش کان وڏي ڌرتيءَ جي شاعر جي زندگيءَ جون سموريون لغزشون ۽
لڳايون، سندس موت مٿي ۽ ريتي ڇڏيون آهن. ڪالهه جن کان اياز جو
وجود ۽ مقام برداشت نه ٿي ٿيو، سندس موت کان پوءِ انهن جي اندر ۾
وڌيڪ وڌ پيا آهن ۽ سندس بيپناهه شهرت کي ڏسي جلڻ ۽ پڇڻ لڳا آهن؛ پر
زمان جي سيني تي اياز صدين جي چاپ هڻي ويو آهي، جنهن کي مٽائڻ جي
ڪنهن ۾ به سگهه نه آهي. اياز ڪالهه به سنڌي ادب جي زندگيءَ جي
علامت هو ۽ اياز اڄ به امداد سومري جي لفظن ۾ ’سنڌي ادب جي نئين
زندگيءَ جو نالو آهي‘.

تاريخ جو مطالعو ٻڌائي ٿو ته هر ٻوليءَ ۾ ڪي نه ڪي آمر شاعر پيدا
ٿيا آهن، جن جي شاعريءَ تي زماني امرتا جي مهر هڻي ڇڏي آهي؛ پر تاريخ
۾ ڪي اهڙا به شاعر پيدا ٿيا آهن، جن جو نالو ته لازوال ۽ آمر رهيو آهي، پر
انهن جنهن ٻوليءَ ۾ شاعري ڪئي آهي، ان ٻوليءَ کي پنهنجي تخليق ذريعي
امر ڪري ڇڏيو آهي. تاريخ جي وڏن شاعرن ۾ ڪوي ڪاليداس جو به شمار
ٿئي ٿو، سندس شاعري اڄ به عظيم آهي، پر هن جنهن ٻوليءَ سنسڪرت ۾
شاعري ڪئي، اها اڄ پنڊتن ۽ ڪجهه عالمن کان سواءِ عوام جي زنده جاويد
زبان نه رهي آهي- ان جي ڀيٽ ۾ لطيف، شيڪسپيئر ۽ ٽئگور اهڙا شاعر ٿي

مان ورثو هان، مان ورثو هان!

گذريا آهن، جن کي تاريخ ۾ ته امرتا ملي آهي، پر هنن جي وجود ۽ سندن شاعريءَ، سندن زبان کي آها وسعت، آها تخليقي سگهه ۽ آمر زندگي ڏيئي ڇڏي آهي، جو اڄ سوين سالن کان پوءِ به سنڌي، انگريزي ۽ بنگالي زبانون نه رڳو زنده آهن، پر جديد دور جي تقاضائن ڏانهن وڪون وڌائي رهيون آهن، ۽ انهن ۾ لفظن ۽ اصطلاحن تخليق ڪرڻ جي سگهه روزبروز وڌندي رهي ٿي. پٽائيءَ، ڪلهوڙن جي دور ۾ سنڌي زبان کي آها تخليقي سگهه، آهو وياڪرڻي ستاءُ ۽ آها احساسن ۽ ڪيفيتن ادا ڪرڻ جي قوت بخشي ڇڏي، جو سرڪار جي درباري زبان ’فارسي‘ هوندي به عوام جي زبان ’سنڌي‘ رهي، ۽ لطيف کان پوءِ جن به شاعرن کي امرتا ۽ دوام حاصل آهي، انهن ٻوليءَ جي جهوليءَ ۾ نت نوان هيرا ۽ جرڪندڙ موتي پئي جڙيا آهن.

پٽائيءَ کان اڏائي صديون پوءِ شيخ اياز جي شاعري واقعي آهو ڪرشمو ۽ معجزو آهي، جنهن لاءِ خود هن ئي چيو هو ته: ”منهنجي شاعري سنڌ لاءِ ديوار چين آهي، ان کي ڪوئي مٽائي نه ٿو سگهي.“ واقعي اياز سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ کي ديوار چين کان به مضبوط ڪوٽ ۽ ڪڙو چاڙهي ڇڏيو آهي، جنهن کي مٽائڻ واريون قوتون خود فنا ٿي وينديون، ان اعتراف ڪرڻ ۾ اسان کي ڪوبه شرم نه اچڻ گهرجي ته اسان سياسي ميدان ۾ سنڌي زبان جو اهو دفاع نه ڪري سگهيا آهيون، جيڪو بچاءُ اسان ادبي ۽ ثقافتي مورچي تان ڪري چڪا آهيون. ۽ ان چوڻ ۾ به ڪو وڌاءُ نه آهي ته پٽائيءَ کان پوءِ سچ پچ اياز سنڌي ٻوليءَ کي ساڳي امرتا ۽ تخليقي سگهه بخشي وڌو ڪارنامو ڪيو آهي، ۽ اهو تاريخ جو Break throw (ڇال) اياز جي ئي سر تي سونهي ٿو، جنهن پنهنجا تهجد ۽ عبادتون، شاعريءَ جي نذر ڪري ڇڏيون هيون. اياز چوي ٿو:

”ڇا هي منهنجو تهجد آهي، جو مان صبح جو چئڻ

بجي کان اڳ ۾ اٿي ٿو لکان؟ جي ها ته اي خدا!

منهنجيءَ عبادت جي انفراديت تي غصو نه ڪجانءِ!“

(’شاعريءَ کي سجدو‘ - ص 82)

ماڻهو شاعري نام و نمود ۽ شهرت لاءِ ڪندا آهن، جيئن اڄڪلهه سياست نام و نمود ۽ شخصي شهرت لاءِ ڪئي ويندي آهي، پر اياز اهڙي دور ۾ جنم ورتو هو، جنهن ۾ سياست به عبادت هئي، ثقافت به عبادت هئي، ته شاعري به عبادت هئي.

مولانا عبيدالله سنڌيءَ، شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ، شهيد اله بخش سومري ۽ جي. ايم. سيد جي سياست، عبادت ۽ سنڌ جي خدمت هئي؛ اهڙيءَ ريت ڀڳت ڪنور ۽ استاد منظور علي خان جو راڳ به عبادت ۽ سنڌ جي ثقافت جو سچو آئينو هو. ساڳيءَ ريت اسان جي هن عظيم شاعر اياز جي عبادت، شاعري هئي، ۽ هيءَ عبادت جي انفراديت، هر شاعر کي نصيب نه ٿي سگهي. اياز وٽ مانيءَ کان وڌيڪ مانائتو قلم جو پورهيو هو، هن سڌون مٽائي ڇڏيون هيون، پر لکڻ جي عادت نه بدلائي هئي. دل جي عارضي سبب ڊاڪٽرن کيس سگريٽ ڇڏڻ ۽ لکڻ کان منع ڪئي هئي. اياز سگريٽ ته ڇڏي ڏنا، پر ذات کي ڏهاڳ نه ڏنو، قلم سان ناتو نه ڇڻو، ۽ لکڻ سان لڻو نه گهٽائي؛ ۽ ان عبادت جي انفراديت ۽ سگهه وسيلي هن ڪيترا ڀيرا موت کي درجي ڇانئڻ تان موٽائي ڇڏيو. هن جا نفل، نمازون ۽ عبادت شاعري ئي هئي، ۽ هو ڪنهن شعر مڪمل ڪرڻ يا ڪتاب پوري ڪرڻ تي خدا جو شڪر ادا ڪندو هو، جيئن هن چيو آهي؛

”تنهنجو شڪر آهي منهنجا رب! اڄ مون کي اڌ ماني ۽ پورو ڪتاب نصيب ٿيو آهي.“

(’شاعريءَ کي سجدو‘ - ص 11)

شاعريءَ سان اها ڪمٽمينٽ، ٻوليءَ سان اهو نينهن سنيھ، اياز جهڙو باڪمال شاعر ئي رکي ٿو، جيڪو اڌ مانيءَ ملڻ تي به آهيو نه آهي، پر پورو ڪتاب نصيب ٿيڻ تي خدا جو شڪر ادا ڪري ٿو.

اياز جهڙا شاعر وري وري نه ايندا آهن، اهڙن شاعرن لاءِ تاريخون صدين تائين سڪنديون ۽ اوسيئڙو ڪنديون آهن، ان ڳالهه جو خود اياز کي احساس هو، تڏهن ته چيو هئائين؛

تون چئ مڻ ڪان پوءِ، ڪنهن جو ٿيندين ڪيتر؟

واڪا ڪندي ووءِ، صديون تو لئه سنڌڙي!

هن قسم جا ٻوليءَ جا وينجهار شاعر هر هر نه ايندا آهن، انهن جي جنم لاءِ ڌرتيءَ جي سائي ڪڪر سالي ۽ صديون انتظار ڪندي آهي - ننڍا وڏا شاعر ته هر دور ۾ پيدا ٿيندا رهندا، پر وڏا شاعر دعوائن ۽ فتوائن سان پيدا نه ٿيندا آهن، انهن جي فن ۽ فڪر تي تاريخ مهر ثبت ڪندي آهي؛ ليڪن اياز جهڙي شاعر لاءِ اهو دعويٰ سان چئي سگهجي ٿو ته هو آهيو خوش نصيب شاعر هو، جنهن جي شاعريءَ تي سندس زندگيءَ ۾ تاريخ عظمت ۽ امرت جي

مهر هئي ڇڏي هئي ۽ هن جي شاعري پنهنجي دور ۾ ئي ڪلاسڪ جو درجو حاصل ڪري چڪي هئي، عظيم شاعري مرحلن مان گذري ڪلاسڪ جو درجو حاصل نه ڪندي آهي، پر ان کي دوام، وقت ۽ حالتون بخشينديون آهن. عظيم شاعرن کي اهو احساس پنهنجي دور ۾ ئي ٿي ويندو آهي، تڏهن ئي شايد اياز چيو هو ته:

ٻوليءَ ۾ پيهار، آءُ نه اچڻو آهيان،

هونئن ته اڪيچار، ايندءِ نوٽن ڪيڏا!

اياز پنهنجي دور جو، ۽ ويهين صديءَ جو يڪتا ۽ يگانو شاعر هو، جنهن مشرق ۽ مغرب جي فلسفي جو امتزاج (synthesis) پنهنجيءَ شاعريءَ ۽ فڪر وسيلي پيش ڪري، نه رڳو سنڌي شاعريءَ کي، پر سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌ کي اها سگهه، سونهن ۽ ثقافتي روشني بخشي آهي، جيڪا صدين تائين جرڪندي ۽ جلوا ڏيکاريندي رهندي؛

ڏسُ هي تندريل تاريون، وسي پيو مينهن،

مُون ۾ منهنجو نينهن، آهي ايئن ڪڙي پيو.

هن قسم جي جماليات، فني حسن ۽ دائمي قدرن جو اظهار، شاعريءَ ۾ تڏهن ٿيندو آهي، جڏهن ان ۾ ڌرتيءَ ۽ ان جي وسن جو نينهن ٺڪري نروار ٿيندو آهي.

شيخ اياز مئي صدي ڄمار ماڻي ۽ 75 سالن جي ڄمار ۾ هن جا 55 ڪتاب ڇپيا ۽ 20 ڪتاب ايڇيپيل رهيا، ائين 75 سالن جي ڄمار ۾ اياز 75 ڪتاب لکيا، جن سندس زندگيءَ جو هر هڪ سال هڪ ڪتاب جي بلي هو. ايڏي ٻوليءَ، ادب ۽ شاعريءَ سان ڪمٽمينٽ سواءِ ڪن جيئيئس ۽ آفاقي شاعرن جي هر ڪنهن ۾ پيدا نه ٿي ٿي سگهي. اياز کي پنهنجيءَ مختصر ڄمار تي ڏک هو، ڇو ته سندس نظر ۾ هن اڃا ڌرتيءَ جو قرض نه لائو هو ۽ هن جي ڪنٺ ۾ اڃا جيڪي گيت موجود هئا، انهن کي اظهار جو موقعو ملي نه سگهيو ۽ کيس وقت کان اڳ چوڻو پيو ته؛

اڌ ۾ ڪير ڪتاب، ڇڏي ويو اوچتو،

رُڻو ڇڻ ته رباب، اُن جي تارُ ٽٽي پئي.

('ڪونجون ڪرڪن روھ تي' - ص 95)

جديد سنڌي شاعريءَ ۾ اياز جا فني تجربا

ويهن. صديءَ سنڌ کي جديد شاعريءَ جي هڪ اهڙي ڪهڪشان پيٽا ڪئي آهي، جنهن ۾ ڪيئي سج، چنڊ ۽ ستارا موجود آهن. ان ڪهڪشان جي ابتدا، ڪشچند بيوس کان ٿئي ٿي ۽ انتها تيئي نه آهي. البت ان ڪهڪشان جا سڀ کان وڌيڪ روشن سج: شيخ اياز، نارائڻ شيام، استاد بخاري ۽ تنوير عباسي آهن، جن جي ڪوٽا ۽ ڪلا جي ڇاپ، جديد سنڌي شاعريءَ تي دائما رهڻي آهي. جديد سنڌي شاعريءَ جي ان چوڀاريءَ ۾ سڀ کان مٿانهون مقام ۽ نامر شيخ اياز جو آهي، جنهن جي شاعريءَ جي لفظ لفظ کي صدين جو پسمنظر آهي ۽ هر لفظ کي صدين جي معنيٰ به آهي. اياز، هن صديءَ جو آواز ۽ ايندڙ صدين جي صدا آهي. آءُ، ايئن چئي ڪنهن به وڌاءَ ۽ اِبهام کان ڪم نه ٿو وٺان ته اياز جي ڪوٽا- پائڊ ۾ صديون مقيد آهن ۽ ايندڙ ڪيترين صدين تائين اياز ائين آمر رهڻو آهي، جهڙيءَ طرح گذريل ٽن صدين کان وٺي پٽ ڌڻيءَ جو وهيل وڪر اڃا ميرو نه ٿيو آهي، بلڪ نئين سج، نوان تجلا ۽ جرڪا ڏيئي رهيو آهي.

اياز، جديد سنڌي شاعريءَ کي نه رڳو صدين جي زنده جاويد ثقافتي ورثي سان ڳنڍيو آهي، پر پنهنجي دور جي ٻوليءَ جي اهڙي خوبصورت تخليق ڪئي آهي، جيڪا صدين تائين ايندڙ سرجڻهارن کي نه رڳو اُتساهيندي رهندي، پر سندن رهنمائي به ڪندي رهندي، ۽ نين معنائن جي نئين روشني به پکيڙيندي رهندي. ....

جديد سنڌي شاعريءَ ۾ هيئت ۽ موضوع جا جيترا تجربا، شيخ اياز ڪيا آهن، هن صديءَ ۾ ايترا تجربا، ڪنهن ٻئي شاعر نه ڪيا آهن. اياز جا تجربا، تهذيبي روايت، مطالعي ۽ مشاهدي جي بنيءَ ۾ رجي پڄي ريتا ٿيا آهن، ۽ تخليق جي سرائ تي چڙهي، سون- ورن سونهن جا جيئرا جاڳندا نمونا بنجي پيا آهن؛ جن جو وڏي پئماني تي نه رڳو تتبع ڪيو ويو آهي، پر انهن تجربن جي ڇاپ، هن دور جي سموريءَ سنڌي شاعريءَ تي نمايان ۽ نروار رهي آهي. شيخ اياز، نين هيئتن کي نه رڳو قبول ڪيو، پر انهن کي

پنهنجيءَ ڌرتيءَ جي ڄمير ۾ ڳوهي نچ سنڌي رنگ ۾ پيش به ڪيو. اهڙيءَ طرح سموري جديد سنڌي شاعريءَ جا بنياد، گهڻو ڪري انهن تجربن تي ئي مدار رکڻ ٿا. اياڙ، شاعريءَ جي ميدان ۾ تجربا، رڳو تجربن طور نه ڪيا آهن، پر هن هر تجربي جو جوڪر (risk) به کنيو آهي؛ جيڪو جوڪر کڻڻ، هر شاعر جي وس جي ڳالهه نه آهي؛ ڇو ته لازمي نه آهي ته هر تجربو ڪامياب به ٿئي، اهو ڪڏهن ناڪام به ٿي سگهي ٿو. تجربي ڪرڻ ۽ نين هيٺن کي قبول ڪري، پنهنجي رنگ ۾ پيش ڪرڻ لاءِ آمريڪي شاعر وٽ وٽمن (Walt Whitman) واري دل ۽ حوصلو گهرجي؛ جنهن فرينچ شاعريءَ جي صنف Verse Libre ('فري ورس' / آزاد نظم) جي هيٺ ڪي قبول ڪري ۽ ان ۾ تجربا ڪري، آمريڪي شاعريءَ ۾ وڏو انقلاب ۽ ڇال آندو هو؛ ۽ اهڙيءَ طرح، هن روايتي آمريڪي شاعريءَ جي هيٺ، ترنر ۽ زبان سان نانا ٽوڙي، 'Giant among poets' ('شاعرن جي ديوتا') جو لقب ماڻيو هو. وٽمن جي آزاد نظمن جو ڪتاب 'Leaves of Grass' ('گاهه جا پن') جڏهن ڇپجي پڌرو ٿيو ته هن جي بيباڪ شاعرانه جرئت کان خائف ٿي، يورپ جي نقادن، کيس شاعر ئي تسليم نه ڪيو هو؛ ليڪن، اڳتي هلي دنيا ڏسي ورتو ته ٿوري ئي عرصي ۾ 'وٽمن' کي سندس زندگيءَ ۾ ئي 'عظيم قومي شاعر' ۽ 'جمهوريت جي علمبردار' جي اعزازن سان نوازيو ويو هو. ان جي پيٽ ۾، شيخ اياز جي عظمت جو وڏي ۾ وڏو دليل اهو آهي ته کيس نين شعري هيٺن متعارف ڪرائڻ ۽ نون تجربن ڪرڻ دوران 'وٽمن' جيتري مخالفت برداشت نه ڪرڻي پئي (اها ڌار ڳالهه آهي ته رجعت پرستن، فڪري حوالي سان اياز جي تمام گهڻي مخالفت ڪئي هئي)، پر سندس هر شعري تجربو گهڻي ڀاڱي ڪامياب ويو. اياز، جنهن به شعري صنف ۽ هيٺ ڪي ڇهيو ته اها سندس پارس قلم جي سچ سان سون بڻجي پئي. اياز، شعري صنفن جا اهڙا ته مستقل ۽ مستعمل گهاڙيٽا ۽ فارم گهڙيا، ۽ هيٺ جون اهڙيون ته خوش رنگيون ۽ خوش پوشاڪيون تخليق ڪيون، جيڪي سون جي رڪائن وانگر نظرن ۽ چپن کي محسوس ٿيڻ لڳيون. اهي سموريون هيٺون ۽ سمورا گهاڙيٽا، اڳتي هلي سنڌي شاعريءَ جي ڪيتر ۾ مستند ۽ مستقل بڻجي ويا.

اياڙ، لتاڙيل واٽون اختيار نه ڪيون، پر پنهنجا پيچرا ۽ ٻيا پاڻ جوڙيا. هن اهڙا دڳ ۽ واٽون متعارف ڪرايون، جن تي هلي نوان نوان متوارا،

مستيءَ ۽ هستيءَ جي هامَ هٽندا رهيا.

اياز، پنهنجيءَ شاعريءَ ۾ وسَ ڪندي ڪابه وائڙي ۽ وِڙت سِٽ نه سِرَجي؛ پر اهڙيون سگهاريون ۽ سَندر سَٽون تخليق ڪيون، جن ۾ جذبي ۽ فڪر جو مناسب توازن موجود رهيو. محمد ابراهيم جويي جي لفظن ۾: ”اياز! جي شاعريءَ ۾ جذباتي (Romantic) ۽ فڪري (Philosophical) توازن ڪمال جو آهي“؛ نه ته اڪثر ڏٺو ويو آهي ته ڪٿي ڪٿي شاعر، جذبن وهيٺو ٿي، فڪري پختگي مجروح ڪري وجهندو آهي ته ڪڏهن ڪڏهن پختي فڪر پيش ڪرڻ جي شوق ۾ جذباتي رواني وڃائي ويهندو آهي.

هيءَ سٺ، ڪپهه جو بيت نه آ،

مُـون اُن ۾ رُڪُ پُـريو آهي.

(اياز)

جديد سنڌي شاعريءَ جي هڪ هڪ صنف جو تجزيو ڪبو ته ان تي اياز جي جَڙت ۽ گهڙت، سونيءَ تند جي ريڪن جيان محسوس ٿيندي ۽ نظر ايندي.

اياز جي بيت تي نظر وجهبي ته اهو لوڪ ۽ ڪلاسيڪي شاعريءَ جي ثقافتي تسلسل ۽ جديد رنگ جو حسين سنگم ڏسڻ ۾ ايندو، اياز بيت تان تاريخ ۽ روايت جي دَرَ ۽ چارو چنبڊي، ان کي آڇو ۽ آجرو ڪري پيش ڪيو؛ ڇو ته اياز ڄاتو ٿي ته ثقافتي ورثي سان ڳانڍاپي کان سواءِ جدت ۽ نئون فڪر، آلوڻو ۽ اٿيو هوندو آهي. نتيجي طور اياز جو بيت، ماضيءَ جو عڪس ۽ اولڙو نه، پر جديد تقاضائن سان هم آهنگ ٿي، سنڌي شاعريءَ جي سڃاڻپ ۽ نج نبار صنف بنجي پيو. اياز، بيت ۾ موضوعاتي ۽ ڪيفيتي نواڻ ۽ وسعت به آندي ته ان ۾ قافين جو نئون ردم ۽ حسن به سمايو؛

اسان تي الزام، آندا جڳَ جيئڻ جا،

جن جي روز جواب ۾، جرڪيا منهنجا جام؛

آلا، ڪڏهن عام، رسندا منهنجي روح کي!

(’پڙن پري آڪاس‘ - ص 13)

تاڪَ پُڙهي، سڄَ ۽ لڪيءَ جو چشمو،

اُن ۾ وهنجي ٿو، ڄڻ ڪو سڀنو سنڌ جو!

(’اُڀر چنڊ، پس پرين‘ - ص 102)

رديف رنگ وارا بيت، سنڌي شاعريءَ ۾ نئون تجربو آهن ۽ اياز جي ئي

تخليق آهن. اهو تجربو، اياز کان اڳ سنڌي شاعريءَ ۾ ڪونه ٿو ملي؛
 چڻي سگهنديين چنڊ، توڙي مان چو ٿو تڪيان!
 ڏٺي سگهنديين چنڊ، مون کي پار پرينءَ جا!
 ('پُونر پري آڪاس' - ص 1)

سي جي ڪارا ڪانئرا، ترن پاڻيءَ ۾،
 ٻرن پاڻيءَ ۾، تن تي تارا ڏينھڙا!
 ('سانجھي سمنڊ سپن' - ص 83)

'چڻي سگهنديين چنڊ' ۽ 'ڏٺي سگهنديين چنڊ' توڙي 'ترن پاڻيءَ ۾' ۽
 'ٻرن پاڻيءَ ۾' جهڙو ترڪيبي جزاءُ ۽ رديف- رنگ قافيي جو سٽاءُ، شيخ اياز
 جهڙي قادر الڪلام شاعر جو ئي ڪمال آهي.

اياز، سنڌي شاعريءَ جي ڪلاسيڪي ڪردارن وارا سر، نئين رنگ ۽
 نئين انداز ۾ لکيا آهن. اياز شعري مجموعي 'ڪپر ٿو ڪن ڪري' ۾ يارهن
 ڪلاسيڪي سُرَن: سورٺ، نوريءَ، سسئيءَ، سهڻيءَ، ليلا، مومل، موڪيءَ،
 مارئيءَ، گهاٽوءَ، ڪيڏاري ۽ ڪاپائيءَ کي، "نئين ڪلاسيڪي" (Neo-
 Classicism) رنگ ۾ پيش ڪندي، خود لکيو آهي ته: "هن پيري مون سنڌ
 جي ڪهاڻين وارا سڀئي سر ٻيهر لکيا آهن ۽ هر سر ۾ ڪنهن خيال کي ان جي
 توڙ تائين رسائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. مون کان اڳ هر سنڌي شاعر هر
 سر ۾ وحدت الوجود جي فلسفي کي پيش ڪيو آهي؛ پر مون هر سر ۾ هڪ
 نئون خيال پيش ڪيو آهي ۽ ان جو سلسلو قائم رکي، ان کي گهربل نتيجي
 تي پهچايو آهي... مان ڀانيان ٿو ته ماضيءَ جي ادبي روايتن سان ناتو ٽوڙڻ
 هڪ جذباتي غلطي ٿيندي... اهو غلط آهي ته ماضيءَ سان رشتو قائم ڪري،
 شاعر حال کان ڪٽجي ويندو؛ جي هن ۾ ذات آهي، سچائي آهي ۽ جي هو
 پنهنجي پريور جذبي، تجربن ۽ خيال جي گهرائيءَ سان لکي سگهي ٿو، ته هو
 ماضيءَ سان رشتو جوڙي به حال جو ترجمان ٿي سگهي ٿو."

('ڪپر ٿو ڪن ڪري' - ص 44 کان 46)

اهڙيءَ طرح اياز ساميءَ جي سلوڪن وانگر نوان سلوڪ به لکيا آهن،
 جن جو پنهنجو حسن، پنهنجو جمال ۽ پنهنجو فهر آهي؛
 گهاڙوءَ گهڙيو ڪونه، ڳهڻو تنهنجي ڳل جن،
 سورٺ! توتي چو نه، ور ور مان واريون وڃان!
 (سر سورٺ: ص 75)

مهنگي پيئي مند، تاريءَ ڳل ٽڙي پيا،
مور نه آهين مُند، تون ڪالھوڪي نينگري!

(سُر سسئي: ص 101)

مڻو ميهَر هنج ۾، مٿان سانوڻ مينهن،
وَر هي توسان نينهن، گهوريو منهنجو جندڙو!

(سر سهئي: ص 125)

سامي! هن سنسار ۾، هي ماڻهوءَ جو من،
پاڻي ماڻهوءَ پيار ۾، پنهنجو آتم ڏن،
پيار بنا پورن، ڪوبه نه آهي ڪا پڙي.

نون سلوڪ: ص 213

اياز، هڪ پورو ڪتاب، پنهنجي همعصر ۽ سنڌي ٻوليءَ جي بهگڻي،
سدا بهار ۽ سٻاجهي شاعر نارائڻ شيام جي ياد ۾ ’سُر نارائڻ شيام‘ جي
سري سان سرجيو هو؛ جيڪو ’ڪونج پبليڪيشن ممبئيءَ‘ جي محترم
ايڊيٽر ’هري موتواڻيءَ‘، ڇپائي پڌرو ڪيو هو. ان ۾ موجود بيتن ۾ جيڪو
ڌرتيءَ کان جلاوطنيءَ جو درد سمايل آهي، ۽ جنهن تهذيبي سنگم جي
موجودگي ملي ٿي؛ اها هنن بيتن جي آمرتا جو نه رڳو اهڃاڻ آهي، پر نواڻ ۽
نڌرت جو به هڪ بيمثال نمونو آهي؛

تنهنجي رڪَ ڪڻي ويون، گنگا جون لهريون،
سنڌوءَ اُڀريون، ٻانهون ڦهلايون گهڻيون.

(سر نارائڻ شيام: ص 11)

گنگا کي پوتر ڪندي، ويٺي هن جي رڪَ،
سنڌو! تنهنجي بڪَ، آريه ورشُ آمر ڪيو.

(سُر نارائڻ شيام: ص 27)

□ اياز، وائيءَ جي هيئت ۽ موضوع ۾ به تبديليون آڻي، ان کي جديد ۽
جڏاڳانه رنگ ۾ پيش ڪيو آهي. هن جون وايون، فارسي بحرن ۾ به ڇپل
آهن ته هندي ڇند ۾ به رچيل آهن. سندس فارسي بحر وزن وارين وايين ۾
قديم وائيءَ وارو تسلسل موجود آهي، جنهن ۾ اڌ ست يا پوريءَ ست جي
ورائيءَ يا تڪرار سان، وائيءَ جو اصلي حسن، روح ۽ ڪيفيت برقرار رکي
وئي آهي. اياز جون ڇند - آڌارڪ وايون ته مثالي آهن، جيڪي هر نئين شاعر
لاءِ واٽ جي لابت بلڪ قطب نما جو ڪم ڏينديون رهن ٿيون. اياز، وائيءَ

جي سٽاءَ ۽ هيٺ ۾ تمام خوبصورت تجربا ڪيا آهن ۽ انهن ۾ ڪٿي ڪٿي
غزل ۽ نظم واريون ڪيفيتون به ملن ٿيون؛

آءُ، زندان جي جهروڪي مان نهار-
ڪهڙي پياري رات آه!
آسمانن مان ڪري ٿو چاندنيءَ جو آبشار-
ڪهڙي پياري رات آه!
پن جهانن تي ڪري ٿي وارو، ڪويل جي پُڪار-
ڪهڙي پياري رات آه!
هيءَ هوا، هي هيچُ، هي سامهون ڪجورين جي قطار-
ڪهڙي پياري رات آه!
تُون ڪڙين ۾ پي ڪڍي سگهندين گهڙيءَ جي لاءِ يار!
ڪهڙي پياري رات آه!
('يُونر پري آڪاس' - ص 92)

رابعيل رُت، مايا نگرُ،
تنهنجيءَ ڳليءَ جون ڳالهڙيون!
ساڳي هوا، ساڳيو پٿرُ،
تنهنجيءَ ڳليءَ جون ڳالهڙيون!
توريءَ سُڳنڌن جو سُرُ،
تنهنجيءَ ڳليءَ جون ڳالهڙيون!
تُون مان نه، پر آهن اُمرُ،
تنهنجيءَ ڳليءَ جون ڳالهڙيون!
('راج گهاٽ تي چنڊ' - ص 37)

يُونءَ نه آئي پانءِ، آلا مان اُڏري ويندو سانءِ،
آلا مان اُڏري ويندو سانءِ!
مُون سان جاڙ نه ڪر، اي جيڏا! سچُ ٿو آءُ چوانءِ!
آلا مان اُڏري ويندو سانءِ!
نيٺ ته پائيندين تُون، هاڻي ڀلي نه مون کي پانءِ!
آلا مان اُڏري ويندو سانءِ!
رهندي جيون جي جهرڻي ۾، هن جندڙيءَ جي جهانءِ:
آلا مان اُڏري ويندو سانءِ!

ڳائي مُنهنجا گيت، پيو پوءِ مون کي ياد ڪجانءِ:
 آلا مان اُڏري ويندو سنانءِ!
 ('گلهي پاتر ڪينرو' - ص 19)

ڏيئو ٻارا ڏيئو ٻارا!
 تنهنجيءَ ڌرتيءَ ديپ ڌڪاريا، تون نه ڌڪار،
 ڏيئو ٻارا ڏيئو ٻارا!
 گهر گهر ۾ آگهه گهه، مگر تون هانءُ نه هار،
 ڏيئو ٻارا ڏيئو ٻارا!
 سامي! وٽ وسامي ويندي، جوت جيار،
 ڏيئو ٻارا ڏيئو ٻارا!
 ڪيسين تانگهيندو رهندين تون ڏور ڏوار،
 ڏيئو ٻارا ڏيئو ٻارا!
 ('وڃون وسن آئين' - ص 81)

آزادي انسان،

ڳالهه مڙيوئي هيڪڙي،
 جي تو غرض غلام جان، هٿ هٿ تون حيوان!
 وهوا ڏوڏي ٿور سان، جي تو منهن ۾ مان!
 آزاديءَ بن آدمي، ڪنڪر ڪن سَلمان،
 جنهن کي وڏ ويڪ جا، ماڻهو آهه مهان.
 چاري، سمجهيئو چوندو چا لئه مون زندان؟
 ('ڪپر تو ڪڍ ڪري' - ص 310)

□ اياز جي دوهي ۽ گيت جا موضوع به ڪلاسيڪي دوهي ۽ گيت کان وڌيڪ وسيع آهن. هي ٻئي صنفون، ننڍي کنڊ جي تهذيبي ورثي جو حصو هئڻ ڪري، اسان لاءِ اوڀريون ۽ اجنبي نه آهن. اياز جي ڪنهن به دوهي ۽ گيت ۾، هنديءَ ۽ اردو دوهي جو تتبع ۽ تقليد ڏسڻ ۾ نه ايندي، پر هن انهن ٻنهي صنفن کي پنهنجي رنگ ۾ رڱي پيش ڪيو آهي. اياز، انهن جي هيٺ ۾ پنهنجو ترنم ۽ آهنگ، مزاج ۽ مستي سمائي، ٻنهي صنفن کي بيت ۽ لوڪ گيت جو سون رنگ پاڻي ڏئي، نج سنڌي صنفون بڻائي ڇڏيو آهي.

دوها: نيٺن مان جو نٺن چلي، ڪڪ پڻ ٿي ويا رنج،
 نڪتيون تنهنجون ڳالهڙيون، جئن پاڻيءَ تي هنج،
 ('پڙن پري آڪاس' - ص 29)

ڏنا ڏنا ڪنهن، ڏنا ڏنا ڪنهن، مٿا مٿا هُو ڇپ،
ڪڇي هڻي ويا ڪَپَ اسان کي، ڪڇي هڻي ويا ڪَپَ.

(پڙهڻ پري آڪاس - ص 30)

اي ٿر! ڪيڏا سال ٿيا، تولا ڏعا مان گهرندو هان،
مان ماروڙن جا ڏک ڏسي، ڪيڏو نه انهن لڻ ڪرندو هان!

(سانجهي سمنڊ سڀون - ص 152)

دور پهاريءَ تي هُو پوڙهو، پنجهوءَ جهڙو ڪير؟
ٽيڪي لڻ هلي ٿو اڳتي، ڪلهه جڻ مڙس مٿير.

(سانجهي سمنڊ سڀون - ص 162)

مرنداسين ته مٽيءَ مان پنهنجي، ڦٽندا سُرخ گلاب،
ڪڙندا، ٽڙندا جن ۾ پنهنجا، بسنت رت جا خواب.

(پڙهڻ پري آڪاس - ص 48)

□ اياز، گيت جي هيئت ۾ نت نوان تجربا ڪري، گيت جا نه رڳو نوان
گهاڙيتا متعارف ڪرايا آهن، پر گيتن ۾ پنهنجي تخليقي ٻوليءَ ۽ آروڪ ترنم
جا اهڙا ته واهڙ واهيا آهن، جو سندس گيت پڙهندي، جذبي جي مستيءَ،
لفظن جي روانيءَ، قافين جي جڙ گهڙ ۽ وايو منڊل جي پنهنجائيءَ ۾ من مست
ٿيو وڃي. اياز جا گيت، وائيءَ، ڪافيءَ ۽ نظم جي گهاڙيتن کان سواءِ، نت
نئين هيئن ۽ گهاڙيتن ۾ رجيل آهن. ائين چوڻ ۾ ڪوبه وڌاءُ نه ٿيندو ته اياز
گيتن لاءِ نت نوان گهاڙيتا ۽ فارم تخليق ڪيا آهن:

ڦٽڻ لڳي آ ميندي مٺڙا،

نمن جهليو آ ٻور - ڪيسين رهندين دورا -

پرڻت اسان جي نه رهي، نه رهي،

سونهن سرنهن جي سُرهي، سُرهي،

من کي ڪيو مجبور - ڪيسين رهندين دورا

ٻوند اکين مان نه ڪري، نه ڪري،

اولهه کان جو آئي ڪڪري،

برسياسي ڀرپور - ڪيسين رهندين دورا

تولڻ ساھ ائين سڀڏائي،

جهونجهڪڙي جو جڻن واجهائي،

جانپي لاءِ تلور - کيسين رهندين دورا!
 مُهنجي آس، ڏکڻ جو ڏيئڙو،
 مُهنجو هر سانجهيءَ اوسيئڙو،
 مري نه سگهندو مُور - کيسين رهندين دورا!

ڦٽڻ لڳي آ ميندي منڙا!

نمن جهليو آ پُور،

کيسين رهندين دورا!

('پُونر پري آکاس' - ص 50)

محبت نه ڪڏهن مات ڪئي موت، هلي آءِ -

سندم هوت هلي آءِ!

ٽڙي آه رتن جوت، نه ڳڻ ڳوت، هلي آءِ -

سندم هوت هلي آءِ!

هلي آءِ، نوان ڏينهن، نوان نينهن، هلي آءِ -

سندم هوت هلي آءِ!

هلي آءِ، پيا مينهن، پنا ڏينهن، هلي آءِ -

سندم هوت هلي آءِ!

نئون چنڊ، نوان چاهه، هلي آءِ، هلي آءِ -

سندم هوت هلي آءِ!

('پُونر پري آکاس' - ص 51)

مُهنجا پرين!

او بانورا! او سانورا!

گهر ۾ گهرين،

چوري ڪرين، ڪلندو وارين،

مان لک چوان، پيرين پوان،

پر جو مڙين، او شل جڙين!

مُهنجا پرين!

او بانورا! او سانورا!

سُورج ويو جئن ڏرڪندو،

مان ورڻو هان، مان ورڻو هان!

۽ شامَ لَهرايون چڱون؛
 آئينَ نظر تون مُرڪندو،
 ڪيڏيون نہ گهرايون هيون،
 مُنهنَ ۾ سندن اي آشنا!
 سو سو سنيها جن ڏنا!
 جن ڪنگ اڏريا واءِ ۾،
 ڦرنديون ڪريون، ڪنڀريون ڪٽيون؛
 ٿي ويا ڇَلا ڦهلاءِ ۾،
 جن ڍنڍ ۾ لهريون اُٿيون،
 تهر ۾ نظر آئين پئين،
 وه تي به لهرائين پئين...

('پُونر پري آڪاس' - ص 70)

تُون جي ايندين رات، آلا او رات،
 ته منهنجي رات اُمر ٿي ويندي!
 تُون جي ايندين ميت، ته هي سنگيت اُمر ٿي ويندي،
 مون ٻاري جا جوت، اُنهيءَ جي جيت اُمر ٿي ويندي،
 پر جي ڪاڌم مات، آلا او مات،
 ته منهنجي مات اُمر ٿي ويندي!
 ('ڪلهي پاتم ڪينرو' - ص 43)

ڏي ڏي، ڏي ڏي ڳاڙهي ڳيت،
 پل پل آهه پينالو، اوءِ!
 پي پي، پي پي، ڪهڙي پوءِ!
 انڌياري تي مڏ جي جيست،
 آڏي رات اُجالو، اوءِ!
 پَر پَر، پَر پَر، ڪهڙي پوءِ!
 چن چن، چن چن، گل گل گيت،
 مند ڪيو مِتوالو، اوءِ!
 چن چن، چن چن، ڪهڙي پوءِ!
 جندڙيءَ جهڙو منهنجا ميت،
 ناهي ڪوبه شوالو، اوءِ!

مان ورثو هان، مان ورثو هان!

جيءُ جيءُ، جيءُ جيءُ، ڪهڙي پوءِ!
پيءُ پيءُ، پيءُ پيءُ، ڪهڙي پوءِ!

هي گهٽاوتيون گهڙيون،
آگ آگ آسمانُ،
مور، ريت تي رڙيون-

مينهن آءُ!

مينهن آءُ!

مينهن آءُ!

رول هٿن نه رُج ۾،
آ مَسِين ڪُلي زبانَ،
هن آواڪ اُج ۾-

مينهن آءُ!

مينهن آءُ!

مينهن آءُ!

جرڪندڙ ملير تي،
ٽاڪ ٽاڪ آ آلاءُ،
ڳم ٿي، ڳنڍير تي-

مينهن آءُ!

مينهن آءُ!

مينهن آءُ!

('وڃون وسڻ آڻيون' - ص 127)

تُون جو مُون کان پوءِ اچين،
ڪينجهر کان ڪارونجهر تائين منهنجا گيت پڙهين،
مُون کي ياد ڪرين!
سنڌڙي سناري ڳاڙهو ڪُهنبو ٿي ويندي تيسين،
۽ جي اُن تي منهنجي ڦلڙيون ڦلڙيون ڏات ڏسين،
شال اهو سمجهين!

مان ورثو هان، مان ورثو هان!

ڏات وڏي شيءِ ناهي،
 پر سڄ وڏي شيءِ آهي؛
 ۽ جو سڄ مڇائي
 ©سو مڇ وڏي شيءِ آهي!

('وچون وسن آئين' - ص 130)

"او آرائين!
 تنهنجيءَ جهوليءَ ڪهڙا گل؟"
 "موتيا، سائين!
 - ننڊ پئيءَ نو ورنِيءَ ڳل."
 "او آرائين!
 تنهنجيءَ جهوليءَ ڪهڙا گل؟"
 "دوها، سائين!
 - پيارا! لٽايا جيڪي پل."
 "او آرائين!
 تنهنجيءَ جهوليءَ ڪهڙا گل؟"
 "ڳوڙها، سائين!

- هن ڌرتيءَ جا لڙڪَ آجهل." ('وچون وسن آئين' - ص 131)

گيتَ جي هيئتَ ۾ اهڙي تجرباتي نواڻ پئي ڪنهن جديد شاعر وٽ
 مشڪل ملندي. سنڌي جديد گيت ۾ هري دلگير، نياز همايونيءَ، گورڊن
 ڀارتيءَ، بردي سنڌيءَ، استاد بخاريءَ، قيوم طراز، امداد حسينيءَ ۽
 مير محمد پيرزادي وٽ نوان گهاڙيتا، نوان روپَ ۽ نوان انداز آهن، پر جيترا
 تجربا گيتَ جي هيئتَ ۽ گهاڙيتي ۾ اياز ڪيا آهن، پئي شاعر وٽ مشڪل
 ملندا. ڪنهن وٽ ترنم جو اروڪ وهڪرو ملندو؛ ڪنهن وٽ سُلَيس ٻولي
 ملندي؛ ڪنهن وٽ فطري منظر نگاري ملندي؛ ڪنهن وٽ تشبيهن جو حسن
 ملندو؛ پر اياز وٽ اهي سموريون خوبيون ۽ حسناڪيون، هڪ هنڌ گڏ
 ملنديون، اهڙيءَ طرح اياز جا گيت، فن ۽ گهاڙيتي جو ڪمال آهن.

□ شيخ اياز، جديد لوڪ گيتَ به چيا آهن. هو جڏهن ڪنهن لوڪ گيتَ
 کي چهي ٿو ته ان جو ردم، آڻشارن جو رڌم بڻجي وڃي ٿو، ان جي لاءِ هندوري
 جو لوڏو محسوس ٿئي ٿي؛ ان جي ٻولي، نرتگيءَ جي چير جيان چم چم
 چڻڪي ٿي؛ ۽ ان جي هيئتَ، ڪنوڻ جا ڪجڪا ۽ وچ وراڪا محسوس ٿين ٿا؛

مان ورثو هان، مان ورثو هان!

چيٿو

چيٿو ڪونه چيڙيندي سانءِ!
 چيٿو ڪونه چيڙيندي سانءِ!
 وهنجان ٿو ته ڏسي ٿو ڏير،
 منهنجي آهه مٿي ۾ مير،
 ڳولي گهات، ڪٿي ڪو گهير،
 وهنجي سهنجي ايندي سانءِ!
 چيٿو ڪونه چيڙيندي سانءِ!
 پل تون گج نه گجربسون آڻ،
 پل تون ٻي ڪا مومل مان،
 منهنجي ڪانه ڪڍين ٿر ڪاڻ،
 روئي رچ پريندي سانءِ!
 چيٿو ڪونه چيڙيندي سانءِ!

جيڄ

اڙي چنڊ، اڙي چنڊ، پرين تو ته ڏٺو ناهه!
 سندس روپ، سندس رنگ، ائين آهه، جيئن تون!
 اڙي رات، اڙي رات، پرين تو ته ڏٺو ناهه!
 سندس وار، سندس ونگ، ائين آهه، جيئن تون!
 اڙي ٿول، اڙي ٿول، پرين تو ته ڏٺو ناهه،
 سندس رنگ، سندس انگ، ائين آهه، جيئن تون!
 اڙي هير، اڙي هير، پرين تو ته ڏٺو ناهه،
 سندس ساڻ، سندس سنگ، ائين آهه، جيئن تون!

مڻھيار

مڻھيار آيو، مڻھيار ڙي!
 مڻھيار ڙي!
 آيو چن ۾، والا ڪن ۾،
 ڳانا ڳلي ۾، جهونجهار ڙي!
 مڻھيار ڙي!

مان ورڻو هان، مان ورڻو هان!

موتي لُٺائي، جوتي لُٺائي،
 چا چا سڃائي، سنسارُ ڙي!
 مڻهيَارُ ڙي!
 ٻانهن پُٽيءَ جو، ويندي لُٽيءَ جو،
 چوريءَ چنيءَ جو سينگارُ ڙي!
 مڻهيَارُ ڙي!

('وڏا وڻ وڻڪار جا' - ص 115)

سانوڻ ٽيڇ

آئي سانوڻ ٽيڇ ڙي!
 گُجُ سوين تارڙا، واجههَ وجهي وڃ ڙي!
 چوري نه چڄ ڙي!
 آئي سانوڻ ٽيڇ ڙي!
 هيڪلڙو هيٺڙو، اپ ڪري هاج ڙي!
 راڻو نه راج ڙي!
 آئي سانوڻ ٽيڇ ڙي!
 ڍٽ مڻي مينهڙا، ڇٽ ڪئي ڇاٽ ڙي!
 توريءَ اُسات ڙي!
 آئي سانوڻ ٽيڇ ڙي!

لوڪ گيتن ۾، اياز جا 'لمڪيان ڙي لو'، 'ڪرھو' ۽ 'همرچو' به اعليٰ
 قسر جا لوڪ گيت آهن.

□ لولي به سنڌي شاعريءَ ۾ لوڪ گيتن ۾ شمار ڪئي ويندي آهي. اياز
 جون ڇيل جديد لوليون، 'لولي لال، جيئڻ شال'، 'لوليون، او ابا! لوليون
 لوليون' ۽ 'لالڻ، منهنجا لولي'، لوڪ گيتن جو خوبصورت نمونو آهن ۽ انهن
 جو رنگ ڍنگ، ڊڪشن ۽ لهجو ٻنھن نئون آهي:

لولي لال!

جيئڻ شال!

پنهنجي ڀاءُ، پنهنجي ماءُ،

پنهنجي پيءُ سان شل جيءُ!

لولي لال!

لولي!...

مان ورڻو هان، مان ورڻو هان!

ساريءَ ڌرتيءَ تي آ سڀ کان سُندر تنهنجو ديسُ،
اَنَ بـ اُجرو، مَنَ بـ اُجرو، وَنَ بـ اُجرو ويسُ-
لـولي لال!

لـولي!...

سنڌ به تنهنجي اهڙي جيجل، جهڙي جيجل آءُ،
جي تون پنهنجي پوءِ ڄميندين، هُندءَ مون لئه هانءُ-
لـولي لال!

لـولي!...

('وڃو وس آئين' - ص 5-104)

◎
مُنهنجيءَ ڇاتيءَ ڇولي وو!

لـولي وو! لـولي وو!

لالن منهنجا، لولي!

اهڙي ٻولي ڪا به نه جهڙي ٻاروتي جي ٻولي وو!
لالن منهنجا، لولي!

سنڌيءَ جهڙي سينڌ نه ڪنهن کي، پنهنجي ڌرتي ڏولي وو!
لالن منهنجا، لولي!...

جنهن ۾ پيٽ ڌڻيءَ جو واسو، آءُ انهيءَ جي گولي وو!
لالن منهنجا، لولي!

مون جهڙي ڪا جهولي وو!

لـولي وو! لـولي وو!

لالن منهنجا، لولي! ('وڃو وس آئين' - ص 106)

اياز جا غزل جديد روايت جا حامل آهن. غزل جي شاعري جيئن ته فارسيءَ ۽ اردوءَ جون روايتون کڻي سنڌي شاعريءَ ۾ داخل ٿي، اُن ڪري اُن ۾ ڊاڪٽر تنوير عباسيءَ جي لفظن ۾: ”ٻن طريقن سان جدت پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي. هڪڙي گروه جي شاعرن، غزل جي ٻولي، ماحول، تشبيهون ۽ تلميحون سنڌي ماحول مان کنيون ۽ اُن کي سنڌي ويس پهرايو. انهن ۾ شيخ اياز، سيني کان اڳرو هو. ٻئي گروه، غزل جي زبان ۽ لهجو فارسي ٿي رهڻ ڏنو، پر اُن جي موضوعن ۾ جدت پيدا ڪيائون، انهن شاعرن ۾ شيخ عبدالخليل جوش، علي محمد مجروح ۽ منظور نقوي اهم آهن.“ (مهراڻ-2-1984ع، ص 53).

مان ورثو هان، مان ورثو هان!

بهرحال، اها حقيقت آهي ته شيخ اياز، غزل کي سنڌي روايتن سان رڳي،
ان کي 'گيڙو' ويس غزل' بنائي ڇڏيو.

سنڌڙيءَ کي سيباءِ اياز!

پنهنجا گيڙو ويس غزل.

اياز جي پهرئين شعري مجموعي 'يُوٺري پري آکاس' ۾ ڇپيل سندس
ڪن اوائلِي غزلن ۾ فارسيءَ واري زير اضافت، واو عطفي، فارسي لفظن ۽
ترڪين جو محدود استعمال نظر اچي ٿو، پر ان جي پٺيان ٻه سون سالن جي
فارسي ۽ سنڌي شاعريءَ جو گڏيل پسمنظر موجود آهي: اياز جي غزلن ۾
فارسي بحرن ۽ وزنن جو ڪافي استعمال نظر اچي ٿو، پر سندس غزل جو
مزاج، لهجو، ادانگي ۽ انداز بنهه پنهنجو ۽ سنڌي آهي:

رات توکي پئي پڪاري، آءُ!

ڪنهن نئين چنڊ جي سھاري، آءُ!

اچو ته توڙيون سُڪوت ساحل جو،

موج و طوفان ڪٿي ڪناري، آءُ!

('يُوٺري پري آکاس' - ص 160)

اوهان جي اکين جام مٺي مان ٺھاريو،

اسان چوٽ ڪائي، ڪٿي جام ھاريو.

اسان جون وفائون، نه ساحل نه ڪشتي،

اوهان جون آڏائون، نه پوڙيو نه تاريو!

هي اُٽڄاڻ ڄاڻو، هي بي سمجھ سمجھو،

پريءَ بزم ۾ مون اُڪيلو ڳڏاريو.

اياز آھ سڄدي ۾ مٿل صُراحي،

اُنهيءَ جي عبادت، پيو ۽ پياريو!

('يُوٺري پري آکاس' - ص 161)

قَدَمِ قَدَمِ تي هجورِ رندان، نظرِ نظرِ ۾ شرابِ خانا،

ڪري ويو ڪيرُ بارشِ مي، خُمارِ آلودِ تيا زمانا.

شعورِ هستي جتي ڪٿي آ، شُعارِ هستي ڪٿي ڪٿي آ،

پيئو پيئاريو، جيئو جيئاريو، مگر به اندازِ عارفانا!

('يُوٺري پري آکاس' - ص 197)

پي خبر ناهم، پسر مَرڻ کان پوءِ،
تو سان گڏجڻ جون حسرتون رهنديون.

جامر و مينا رهي، رهي نه رهي،
منهنجي اڪڙيس جون عادتون رهنديون.

سرحد غم قسريب آ دوست،
ساڻ کيسين محبتون رهنديون.

تنهنجي پهلوءَ ۾ کيس تائين دوست!
ابنِ آدم جون جنتون رهنديون.
('پُونر پري آڪاس' - ص 231)

هن غزلن ۾ 'سڪوت ساحل جو'، 'موج و طوفان'، 'جامر مئي'، 'پري
بزم'، 'مثلِ صراحي'، 'هجومِ رندان'، 'بارشِ مَي'، 'خمار آلود زمانا'، 'بہ
اندازِ عارفانا'، 'جامر و مينا'، 'سرحدِ غم'، 'ابنِ آدم' وغيره جھڙيون فارسي
ترڪيبون، اصطلاح، زيرِ اضافت، واوِ عطفي ۽ حذف جا مثال ملندا، پر
باوجود اُن جي، اياز جو رنگ، اداڻگي، پيشڪش، شعور ۽ فڪر، فارسي ۽
اردو غزلن جي روايتي رنگ ۽ پيشڪش کان مختلف ۽ منفرد نظر ايندو.
وري جڏهن اياز، غزلن لاءِ مترنم هندي ڇند متعارف ڪرايا ته انهن
جي موسيقي ۽ مڌرتا کان متاثر ٿي، سنڌي غزل جي هن گلاب واسين وات
تان جديد شاعرن، قطار در قطار سفر شروع ڪري ڇڏيو. سنڌي غزل جي
ميدان، موضوع، مزاج ۽ زمين ۾، اياز جيڪا جدت ۽ وسعت سمائي ۽ اُن کي
جيڪو نئون رنگ ۽ روپ ڏنو؛ اڄ جو جديد سنڌي غزل، اُن جو مرھون منت
آهي. اياز، غزل لاءِ تجنيس (Alliteration) ۽ ترڪيبن سان پريل اهڙي ٻهڳي
ٻولي ڪم آندي، ۽ عروض ۽ ڇند جا اهڙا عام، سلوٽا ۽ سهنجا وزن استعمال
ڪيا، جو سندس غزلن جي تقطيع (scanning) ڪندي، مشڪل سان ڪٿي ڪو
لفظ ڪيرائڻو يا حذف ڪرڻو پوي ٿو. اهڙيءَ طرح سندس غزلن جي ٻولي
'مجسم جماليات' بڻجي پئي آهي.

ميلي ۾ تون تنها تنها، ڪنهن کي ڳولين ٿو؟
اک ۾ ڳوڙها، هٿ ۾ گجرا، ڪنهن کي ڳولين ٿو؟

مُنهنجون اڪڙيون، پوءِ به اُڃايون، تَل ترايون سَوَ،
هرڻيءَ جهڙا مُنهنجا هُردا، ڪنهن کي ڳولين ٿو؟
('وڃون وسڻ آئين' - ص 40)

او مڌ- ماتا هوريان هل،
منزل آهي هر هڪ پُلُ
سنڌڙيءَ کي سيباءِ ايازا!
پنهنجو گيڙوءَ ويسُ غزلُ.

('ڪلهي پاتر ڪينرو' - ص 61-60)
نہ ڪُوکِ ڪويل؛ نہ ڪُوکِ ڪويل! اسان اڳيئي ڏکي، ڏهاڳن!
ڏسين نہ ٿي ڇا پرہہ پري آ، لہو لہو راتِ نِردِئي آ!
سَڪي هَوا ۾ هُڳاءُ آهي، گلي گلي گيتُ ٿي وئي آ!
پيا بنا نندَ ڪيئن ايندي، بسنتِ جي راتِ بي چئي آ!
('کي جو پيجل ٻوليو' - ص 73)

ٿي ماڪَ وسِي مٽخاني تي، کي رندَ ڪڙو ڪڙڪائڻ ٿا،
کي ڳاتَ ڳهڙ مان چرڪن ٿا ۽ جامر جهلي واجهائڻ ٿا!
آ مَهڪَ هوا ۾ مينديءَ جي، سي گهوٽَ اچن ٿا گهايل ٿي،
هي لال لهُوءَ ۾ ليٽڙجي، اڄ رتَ جي ريتِ نپائڻ ٿا!
('کي جو پيجل ٻوليو' - ص 96)

هيءُ هُرُگُر رينَ بسيرن جي،
ٿي ويندي ساڪَ سوڀرن جي،
مُون مُرڪي پنهنجو پاندُ ڏنو،
رُتِ آئي ڳاڙهن پيرن جي!

('وڃون وسڻ آئين' - ص 169)
اياز سنڌي شاعريءَ لاءِ عروضي بحر به گهڻي ڀاڱي آهي ڪم آندا آهن،
جيڪي وڌيڪَ مٿرن ۽ سنڌي ٻوليءَ ۽ شاعريءَ جي سپاءَ سان ٺهڪندڙ
آهن. اياز جي هيٺين غزلن ۾ فارسي ترڪيبن، حذف ۽ روايتي رنگ کان
انحرافَ ۽ نج سنڌي، رِدمر سان ڀرپور، ديسي ماحول ۽ سنڌي تهذيب جو
عڪس نظر ايندو:

اي دل نه ڪاءِ ڌوڪو، اڄ پيءُ هي پروڪو
 ساغر وڄان ڏسي ٿو، هي ڪائنات ڪوڪو.
 هي ناز جون نهارون، تو اڳ به آزمايون،
 شايد جڏا ڪن اڄ، اي عشق، ڪاءِ ڌوڪو!

('وڄون وسڻ آئين' - ص 47)

ساڳ پنهنجو پلي، سنڌ پوي پلي،
 پاڳ واري سدا پونءِ تي پر جهلي،
 سنڌ مرڻي نه آ، اي اياز، آ اڃا،
 اُڄ جو آسرو، ڪا ته پاڻي ڪلي!

('ڪي جو بيجل ٻوليو' - ص 75)

جي تو اڃا نه ڄاتو، آ ڪيرُ ديس واسي،
 تنهنجو جنم اڃايو، تنهنجي مٽي اڃا سي،
 آيو ويو سڪندر، سيوهڻ اڃا اُتي آ،
 هو ڪيرڙو ڪڙو آ، ويندا رها وناسي.

('ڪپر تو ڪن ڪري' - ص 320)

ايترو پاڪرين پئي آهيئن،
 روح ۾ چئن رڃي وئي آهيئن!
 چنڊُ چهرو، گلاب جئن گردن،
 ڇا چمي ڇا چمن، پئي آهيئن.

('سورج مڪي سانجه' - ص 137)

ٿئي شال ڪوئي پليءَ جو پلو ڙي!
 وري پست پاسي هلو ڙي، هلو ڙي!
 اياز اڄ پيا ياد ورهين وڇوڙيل،
 اکين جي اڳيان ڪو ٿلي ٿو ٿو ڙي!

('وڄون وسڻ آئين' - ص 167)

درد جي شام آ سڄ ويندو لهي،
 واءِ ۾ آهه ڪا ڳالهه ڙي اُن ڪهي!

مان ورڻو هان، مان ورڻو هان!

هي پُڙ پيلڙا ٿا شفق ۾ ٻُڙن،
 چيلڙا ٿا چَرَن، ڏٺي عجب آگهي!
 ('سُورج مڪي سانجهه' - ص 179)

□ **نظّم**، سنڌي شاعريءَ جي اها صنف آهي، جنهن ۾ اياز، سڀ کان وڌيڪَ هيٺي، موضوعاتي ۽ موادي تجربا ڪري، ان کي 'جديد نظر' جو روپ ڏنو. نظّم، اياز جي هٿن ۾ اچي، فرينچ، انگريزيءَ ۽ اردوءَ جو چوغو، لبادو ۽ ڪوٽ لاهي، سنڌي مزاج، سنڌي ويسَ ۽ سنڌي روح جو آئينو بنجي پيو. اياز فني لحاظ کان مغرب جي تقليد نه ڪئي آهي، البت هن جديد مغربي فڪر جو اثر ضرور قبول ڪيو آهي؛ ڇو ته اياز جي نظر ۾ فڪر، جامد، ساڪت ۽ دُٻي جي پاڻيءَ وانگر بيٺل نه هوندو آهي. اهوئي ڪارڻ آهي، جو اياز جي شاعريءَ ۽ خاص ڪري نظّم ۾ اسان کي مغربي ۽ مشرقي فڪر جو حسين امتزاج نظر ايندو، جڏهن ته فني ڏانءَ، اياز وٽ نج پنهنجو آهي، ليڪن ان ۾ مشرقي مزاج ۽ روح ضرور موجود آهي:

صنوبر جي سائي ۾ ويهي رهون،
 چمي جئن سگهي چنڊ تنهنجون چڱون،
 گهڙيءَ لئه گناهه محبت ڪيون،
 نه شايد وري زندگيءَ ۾ ملون!

پرين، ڪوئي انسان انسان جو،
 نه ٿيو آ نه ٿيندو سدا مرحلو،
 فقط رات جي رات تو جئن ڏٺو،
 صنوبر جي ٻانهن ۾ مهتاب هو.

سندءِ جسم جي اجنبي آرزو،
 سندم روح ۾ اٿن ڦري ڪو بکو،
 جئين رڻ ۾ ڪاٺي هرڻي ڦري،
 ڪري ڪنهن مٺي نهر جي جستجو.

هلي آءُ آغوش ۾ نازنين،
 تمنا سدا آه جنت نشين،
 محبت گنهگار آ پر حسين،
 پرين، او پرين، او پرين، او پرين!

('پوٽر پري آڪاس' - ص 143)

⑤
 جواني نه رهندي،
 جواني نه رهندي،
 اسان جي صدا آ صدائي الستي،
 ڪيو مٿي پرستي، ڪيو مٿي پرستي!
 پيئو حسن هستي، پيئو حسن هستي،
 اڃا پي به مستي، اڃا پي به مستي!
 سدائين مٿي ارغواني نه رهندي،
 جواني نه رهندي،
 جواني نه رهندي...

('يُؤنر پري آڪاس' - ص 145)

⑥
 رات ترل رل،
 تارا جهل مل،
 نينهن تڪي نيران!
 آءُ ڀليءَ جي پاڻ!

('وڃون وسن آئينون' - ص 26)

⑦
 سڄ وڏو ڏوهاري آهي-
 روز ازل کان پڪڙيو ويو آ،
 زنجيرن ۾ جڪڙيو ويو آ،
 ڳولي ڳولي ماريو ويو آ،
 ڪڏهن زهر پياريو ويو آ،
 ڪڏهن ڦاهيءَ چاڙهيو ويو آ،
 تيل ڪڙهائيءَ ڪاڙهيو ويو آ،
 گهاٽي ۾ پيڙايو ويو آ،
 چوٽيءَ تان اڇلايو ويو آ؛
 ها، پر پوءِ به انهيءَ جي ساڳي،
 رهندي آئي ريت اڀاڳي!
 جنهن جي من ۾ ڪاٺ هئي ٿو،
 تنهن جو سارو چئن ڪٿي ٿو!
 اڄ تو وٽ مهمان ٿيو آ-
 پر تو هي به ڪڏهن سوچيو آ!

مان ورڻو هان، مان ورڻو هان!

ڪنهن سان تنهنجي ياري آهي؟
سڄَ وڏو ڏوهاري آهي!

('ڪپر ٿو ڪُن ڪري' - ص 23)

هي سنگرام!
سامهون آ
نارائن شيام!
هن جا منهنجا
قول به ساڳيا،
ڀول به ساڳيا
هُو ڪوتاهو ڪاڪ ڌڻي پر،
منهنجا رنگ رتول به ساڳيا،
ڍٽُ به ساڳيو،
ڍول به ساڳيا،
هانءُ به ساڳيو،
هول به ساڳيا
هن تي ڪيئن بندوق ڪٿان مان!
هن کي گولي ڪيئن هٿان مان،
ڪيئن هٿان مان!
ڪيئن هٿان مان!
ڪيئن هٿان مان...

('وڃون وسن آڻيون' - ص 47)

مئيءَ تي جشن باڪ ڦٽي ٿي،
پٽ پٽ آڳاڙهي ڳل ڳلاب جيان،
هن ڌرتيءَ جي خواب جيان-
واريءَ تي لالائ اُفق ۾
آهي تيز شراب جيان،
ايڏي آڳاڙهان اُفق ۾
شعلا شعلا پيچ پڳن جا،
پاڻي چن اوٺار اچن ٿا،

مان ورڻو هان، مان ورڻو هان!

منهنجي ڀرسان جهوڪَ ٻڌن ٿا،
 پيرَ چُهَن ٿا، لُڙڪَ اُگهَن ٿا،
 پوءِ هڻن ٿا،
 اهڙا نعرا
 پٽَ پٽَ گونجي ٿي جن سان،
 منهنجي رُوحَ ربابَ جيان-
 واريءَ جا طوفان اُٿن ٿا،
 آنڌيءَ جڻن انسان اُٿن ٿا،
 ٿرَ برَ روز حساب جيان،
 ها، ها، منهنجي خواب جيان،
 ڳاڙهي گل گلاب جيان-

('چنڊ چنيليءَ ول' - ص 13)

چاندني راتين ۾ ڪنهن رابيل جي پوٽي جيان،
 جڻ تون هئينءَ،
 يا سڳنڌن ۾ پربل ڪنهن واءِ جي جهوٽي جيان،
 جڻ تون هئينءَ،
 ڪير ٿر تان گڏُ ڪو نئن گاج تي جيئڻ جهڪي،
 تنن مان هيس،
 رڻ مان ڪوئي هرڻ پاڻي ڏسي ڏاڍو ڏکي،
 تنن مان هيس-
 تون مليءَ مون کي ته سارو جڳُ مليو، پيو ڇا ڪپي!
 منهنجي سڪي!
 ماڳُ ڏاڍو آ پري، جي دڳُ مليو پيو ڇا ڪپي!
 منهنجي سڪي!

('راج گهاٽ تي چنڊ' - ص 183)

اياز، سوين نظماً ڇپا آهن سندس هڪ هڪ نظم بيمثال آهي. ورهاڱي کان اڳ لکيل نظماً 'او باغي، او راج دروي، ڀارت ۾ بلوي جا باني' کان وٺي دوهي جي ستاءَ ۾ لکيل نظمن 'منهنجا مٿڙا پٽ' ۽ 'تو تان واريان جند' تائين، 'بنگلاديش جي وئشا' جهڙي مختصر نظم کان وٺي 'هي گيت آڃايل مورن جا' ۽ 'مان ڏوهي هان، مان ڏوهي هان' جهڙن طويل نظمن تائين؛

مان ورثو هان، مان ورثو هان!

ٺاڇ- ڏن تي لکيل نظم 'پريت پرينءَ جي پاييل پاييل' کان وٺي جنگي ڏن تي لکيل نظم 'اڄ وري هو فاشي ڪٺا' تائين؛ يا 'وڃو ڪنويليو وڃو، وڃي پرينءَ کي چئو' نظم کان وٺي 'موتي هل، موتي هل' نظم تائين؛ اياز، نظم جي هيئت، مواد، موضوع ۽ ڪيفيت ۾ جيڪا جدت ۽ ندرت پيدا ڪئي آهي، ان جو مثال نه ٿو ملي.

اياز ڪيترا نظما، لوڪ شاعريءَ ۽ ڪنهن پهڪي جي ست، ڪنهن فارسي غزل يا پنجابي ۽ سرائيڪي ڪافيءَ جي ست يا مصرع کي آڏو رکي ۽ ان جي پسمنظر ۾ به لکيا آهن؛ جن جو وري پنهنجو حسن ۽ سٺاءُ آهي. سندس اهڙا نظم، 'وڃون وسڻ آئينون' ۽ 'رڻ تي رم جهر' وغيره مجموعن ۾ موجود آهن؛

”ديسي سين ڪڇن، پرديسي ڪهڙا پرين!“

(هڪ پهڪو)

آ ڪيڏي پيچڙ پهڪي ۾-

هن جهوني ڦٽڻ جي ٽاڪي ۾!

اي ڌرتي، ڇا ڇا داننهن ٻڏي،

مون تنهنجي واکي واکي ۾!

۽ تنهنجي گهٽيل مُرڪ ڏني،

مون پنهنجي لوءِ لڙڪي ۾!

۽ تنهنجي پيٽل لڙڪ ڪيو،

ڪو ناتو چڻنگ چڻاڪي ۾!

ڇڻ مون پنهنجي صنوبر ڏني،

اڄ پٽ ڏٺسيءَ جي ڇاڪي ۾!

(’وڃون وسڻ آئينون‘ - ص 150)

تن من ميرا پُري پُري جيتون درزي دي لپيران هو.

(سلطان باهو)

اهڙو وقت به ايندو آهي

جو ماڻهنوءَ جو تن من ”باهو“

پُرزا پُرزا ٿيندو آهي

ڪنهن درزيءَ جي ليڙن وانگر-

مون به ته اهڙو وقت ڏٺو آ

مان ورثو هان، مان ورثو هان!

ڏاڏي ڏسي جڳُ سَهْمِي ويو آ،
 ڌرتيءَ تي انسانَ ڦِرنَ ٿا،
 ماڪوڙن جڻن ڪيڙن وانگر-
 اُنڌا اَلوليون اٿن ماڻهي ٿي،
 پاڻ تہ پُڻءَ تي پَنگُ نہ پوندو،
 شال اچي گھنگھور گھٽا ڪا
 اوت ڪري اوھيڙن وانگر-

(’رڻ تي رمر جهر‘ - ص 43)

مٿن پي ڄاڻان جھوڪَ رانجهن دي،

نال ميري ڪوئي چلي.

(ماڌو لال حسين)

ڪوئي تہ مون سان هلي!

آءُ اڪيلو، پنڌ پري آ

ڳاڻُ نہ ڪنھن جو ڳلي!

ڪوئي تہ مون سان هلي!

جھڙ ڦڙ جھڙيون ڳالھڙيون ڪي،

جيءُ پيئو ٿو جلي!

ڪوئي تہ مون سان هلي!

(’رڻ تي رمر جهر‘ - ص 35)

اياز جو هر صنف جو فني تجربو پنهنجو مٿ پاڻ آهي، پر مون جيئن
 مٿي دعويٰ ڪئي آهي ته اياز، نظر ۾ سڀ کان وڌيڪَ فني تجربا ڪيا آهن؛
 اُن جي تصديق، ڪجهه ٻئي انداز ۾، سنڌي ٻوليءَ ۽ شاعريءَ جي وڏي نقاد،
 سائين محمد ابراهيم جويي صاحب هن طرح ڪئي آهي:

”اياز جي شعر جي خالي فني تجربي کان مون هميشه

پاسو پئي ڪيو ۽ ائين پئي سمجهيو آ ته اهو ڪم

سواءِ خود اياز جي ٻئي ڪنهن نقاد کان پوريءَ طرح

نه ٿي سگهيو. خاص ڪري، اياز جا نظم انتهيءَ

لحاظ کان مون کي ڏاڍا اٺوڪا پئي معلوم ٿيا آهن.

انهن کي نظم جو ڪوبه مروج روپ نه آهي، ۽ ائين ٿو

لڳي، جن ڪنهن نشي ۾ آيل مصور ڪيئي رنگ

مان ورڻو هان، مان ورڻو هان!

ڪئوناس تي هاري بَرش جي زوردار جهٽڪي سان،
گهڙيءَ ۾ عجيب غريب نقش ٺاهي ورتا هجن.

(تمامي مهراڻ، 1999/4 ع- ص 47)

جتي، جويي صاحب جي اها راءِ وڙنائتي آهي ته اياز جي نظمن کي ڪو مروج روپ نه آهي، اتي اها به حقيقت آهي ته اياز، نظم کي اهڙا نوان ۽ نرالا گهاڙيتا ۽ فارم مهيا ڪري ڏنا آهن؛ جيڪي سنڌي شاعريءَ ۾ نه رڳو مروج ٿي ويا آهن، پر گهڻي ڀاڱي هر جديد سنڌي شاعر اها ڪوشش ڪئي آهي ته اياز جي گهاڙيتي، فارم يا زمين ۾ نظر لکي- ۽ اهڙا مثال، جديد سنڌي شاعريءَ ۾ ويهي ڳولبا، ته سوين ملي ويندا.

□ اياز، آزاد نظم کي نئين نغمي، نئون ردم، نئين معنيٰ، نئون حسن، نئين وسعت ۽ نوان زاويا عطا ڪيا آهن. هن جي آزاد نظمن ۾ ڪٿي قافيا جي پابندي ملي ٿي؛ ڪٿي تجنيس حرفي ۽ هم آوازي موجود آهي؛ ڪٿي اندروني قافين جو آروڪ ترنم محسوس ٿئي ٿو ته ڪٿي تسلسل، ترنم ۽ تاثر جي خوبصورت وحدت نظر اچي ٿي. آزاد نظم ۾ ترنم ۽ نغمي جي موجودگيءَ بابت جُود اياز لکيو آهي ته: ”ترنم جي تخليق لاءِ نه قافيو لازمي آهي ۽ نه نظم جي ڪائي خاص هيٺ. آزاد نظم، شعري ڪيفيت جو آزادانه جولان آهي ۽ نه بيراهه روي، جيئن عام طرح سمجهيو ويندو آهي. دراصل آزاد نظم ۾ مقفي نظم کان زياده ترنم ۽ فني صلاحيتن جي اظهار جي گنجائش آهي.“
(’پونر پري آڪاس‘، مهاڳ- ص 2)

ازل جي پُراسرار آڳ

جلابي پٺي ۽ وسائي پٺي زندگيءَ جا ڏيئا،

ڏيئا ۽ ڏيئائيون،

پيون بدليون،

مگر لاٽ سان واٽ پٺي جرڪندي،

سدا جوت کي آه جاڳ

ازل جي پُراسرار آڳ

جلابي پٺي ۽ وسائي پٺي زندگيءَ جا ڏيئا!

(’پونر پري آڪاس‘ - ص 105)

اسان ننڊ جا نيڻ آهيون، پرين!

سُٽي ساهه جاڳي،

ويجي دُور دور،

مان ورڻو هان، مان ورڻو هان!

ستارا لتاڙي اسان جو شعور؛
سوين چنڊ ساڻي،
ڪٿين جا سوين قافلا رهگذر ۾،
سفر ۾

سوين ڪائناتون،
نه آغاز جن جو، نه انجام جن جو،
زمان ۽ مڪان کان مسلسل نجاتون،
ازل کان ابد تائين سڪ جون براتون؛
جڏهن موت کائون،

سوين راز آڻيون،
سوين ساز جي لاءِ آواز آڻيون،
سوين چنڊ چايون،
ستارا تڳايون،
انهن سان اچي جڳ سڄو جڳمڳايون،
- اسان جاگ جا پاڳ آهيون پرين!

('يُونر پري آڪاس' - ص 106)

اياز جي مٿين اوائلي آزاد نظمن ۾ هر آوازي، هر آهنگي، تجنيسن حرفي،
اندروني قافين ۽ اروڪ ترنم جي مست نئن واري رواني ۽ وهڪرو موجود
آهي. اهي ٻئي نظم فارسي بحر ۾ چيل آهن، پر اياز جا ماترڪ چنڊ وارا آزاد
نظم به ترنم، تسلسل ۽ رواني جو خوبصورت مثال آهن، جهڙوڪ:

اُلهاس نگر جي تيز هوا
ڪنهن وقت حشو ڪي ڳولي ٿي
اُلهاس نديءَ ۾ ڦولي ٿي،
هُو ڪير هيو جو سڀنو هو،
جو قيد ڪڙن ۾ ساڀيا جي
هٿن ڦاٽو هو؟
تاريخ هئي طوفانِ جيان،
مان اُن ۾ تحريرون هُن جون،
ڪنهن جاءِ ڏسان؟
هي حشو جيڪو سنڌ هيو،

مان ورثو هان، مان ورثو هان!

انسانُ هُيو، ارمانُ هُيو،

نادانُ هُيو،

هن ڪونه ڪيو ڪو سمجهوتو.

اي ڪاش!

اُنهيءَ جو مان جُوتو،

ڪنهن وقت ڪٿان،

اي ڪاش! سَمَٽ جي نورِ مه مٿان ايڏو ته هٿان،

ايڏو ته هٿان...

ايڏو ته هٿان... ('چوليون ٻوليون سمنڊ جون' - ص 272)

اياز جي آزاد نظمَن مان خاص ڪري 'هرڻ هنيلا'، 'راتڙي، هيءُ نَوَرَ
جي ٻرساتڙي'، 'اجنبِي! آءُ، گهڙي آءُ'، 'هائِ بازارِ جهان'، 'هيءُ ڏکاڻو
خان'، 'پورهيت لئه پرديس به ساڳيو'؛ 'دور ڪيلاش تان، چنڊِ هيمنت
جو'، 'تُون آءُ ته اڏامون ڌرتيءَ تان'، 'مُون ته پڙهيو هو بيڪس ڪي'، 'هي
گيت اڃايل مورن جا' ۽ ٻيا نظم، ترنم، ٿاڻر، موضوع جي وحدت ۽ خيال
جي ارتقا جي لحاظ کان لازوال آهن، اياز جو هيٺيون آزاد نظم ته شاهڪار
قسم جو آهي:

سوچين تون مٿان،

مُون مٿان مقبرو!

چنڊ، تارا، ڪٽيون،

سجَ جون مشعلون،

مُون مٿان

روز ٻرنديون پيون!

هي خُداڻي مجاورِ جيان،

روز مون تي ڪندا سوجهرو.

روز مون تي شفقَ پڙ پائي ڙيءَ جا، عقيدت جو اظهار مون سان ڪندي

ڏينهن جو روز سورج مُکين سان پئي زندگي جرڪندي،

راتِ رايبِلَ جا گُلَ نچاور ڪندي،

خاکِ سان تنهن مٽيءَ کي مُعطر ڪندي،

آنءُ هوندس جتي!

تُون مٿان هن گنهگار کي

مان ورثو مان، مان ورثو مان!

ڪنهن وڏي پير سان پيئڻ،

شاعري ريتڻ،

جنهن هزارين بزرگيون مٽائي ڇڏيون،

سڄ هيٺان ڪڪر جڻن ڇپائي ڇڏيون،

مشعلون سو جلائي ڇڏيون،

جي نه ڪوئي ٻجهائي ڇڏي،

۽ نه طوفان ڪوئي به اُن کي وسائي سگهي.

('ڪٽيه ڪر موڏيا'، ڀاڱو ٻيو- ص 84-185)

□ نثري نظم، آزاد نظم جي ائين توسيع (exteusion) آهي، جيئن آزاد نظم، نظم جي توسيع آهي. سنڌيءَ ۾ نظم ۽ آزاد نظم وانگر نثري نظم به سڀ کان وڌيڪ شيخ اياز ئي لکيا آهن؛ بلڪ ائين چوڻ ۾ ڪوبه وڌاءُ نه ٿيندو ته سندس شاعريءَ جو سڀ کان وڏو حصو، نثري نظم ئي آهن.

شيخ اياز جي نظر ۾ نثري نظم جي مکيه خاصيت، 'اُن جو اُوچو سڀاءُ ۽ آروڪ نواڻ' آهي. اياز، نثري نظم جي ابتدا 1960ع واري ڏهاڪي کان ڪئي ۽ زندگيءَ جي پڇاڙڪن لمحن تائين نثري نظم لکندو رهيو. ڪتاب 'آڪ جون ڦلڙيون، پيچ پنيءَ' کان وٺي ٽنگور جي 'گيتا نجليءَ' ۽ نغمه دائود جي انداز ۽ رنگ ۾ رڳيل سندس پراثر حسين 'دعائن' تائين؛ اياز، ڀرپور قسم جا نثري نظم لکيا آهن. هو نثري شاعريءَ بابت خود رقمطراز آهي ته:

"هيءَ نثري شاعري به عجيب نشو هئي. اُن جي

اختصار ۾ مون کي جذبي ۽ تقدير جي ڪلام،

گهرائيءَ ۽ گهٽائيءَ ۽ شاعريءَ جي رُوپ، رنگ ۽

تراش خراش جو پوراڻو نظر آيو." ('سرلوهيا ڳيٽا' مهاڳ- ص 46)

اياز جي نثري نظمن ۾ هڪ ترتيب آهي، هڪ خاص قسم جو اندروني ترنم، نغمگي، آهنگ ۽ رچاءُ آهي. اُن جو پنهنجو هڪ نرالو ۽ انوکو حسن آهي، هن جا نثري نظم، نظم ۽ نثر جي خوبصورت ٻوليءَ جو خوبصورت امتزاج آهن، جن ۾ تاثر، خيال ۽ جذبي جي وحدت موجود آهي ۽ انهن کي پڙهندي، مَن هڪ آچوتي خمار ۽ مستيءَ ۾ مڱن ٿي وڃي ٿو.

(بمبئي- ماهر بيچ تي)

ڪنهن جي ڏيڻي،

لاڏو ڳائي رهي آهي

۽ سنڌي ٻولي
سمند جي شور ۾ ملي وئي آهي؛
اهو ساڳيو لاڏو،

شايد ڪنهن جي ڏيئڙيءَ
ڪينجهر جي ڪپ تي ڳايو هوندو،
يا سانجهيءَ ٿاڻي،

ڪياماڙيءَ تان،
اُن جي مڌرتا
هوا جي گهر ۾ گهلي،
منهوڙي تائين پهتي هوندي؛
انهيءَ لاڏي کي لوڏو ڏئي ڏسو!
اهو جهولو آهي،
جو ڪراچيءَ کان بمبئيءَ تائين
جهولي رهيو آهي،
۽ جنهن ۾
سنڌ جي

معصوم محبت سَتل آهي.

('اڪ جون ڦلڙيون، پيڇ پني' - ص 35)

گانڌيءَ جي سَماڌيءَ تي،
سُفيد ۽ سُرخ گلاب جا
ٻه گل،
هڪُ

تنهنجي منهن جهڙو موهڻو،

۽ پيو

منهنجي دل وانگر لهوءَ ۾ لوڀل.

('اڪ جون ڦلڙيون، پيڇ پني' - ص 34)

مون سڀنو ڏٺو هو ته تون اچي رهي آهين؛
اهو سڀنو پٽائيءَ جي وائڻ ۾ هو؛

مان ورثو هان، مان ورثو هان!

اُنهن ڳلابن جي ڳلن ۾ هو، جي توکان سواءِ ٿڙي آجاياءِ ٿي لڳا،
 سڄ لٽي جو ويندڙ ڏورن جي چنگن پڙن ۾ هو،
 جن جي لار اُن ڌرتيءَ تي پري رهي آهي،
 جنهن تي انڌيرو چانڊجي چڪو آهي؛
 سڀنيو، جو اُن جي سرءُ واءِ ۾ آهي،
 جو بسنت جي ڳولا ۾،
 وائڙو ڦري رهيو آهي. ('راج گهاٽ تي چنڊ' - ص 140)

اي پويئي هيراننداڻي!
 تون سنڌيت ۾ زنده آهين،
 جي تون موت کي شڪست نه ٿي،
 ڏئي سگهين،
 ته موت به توکي شڪست
 ڏئي نه ٿو سگهي. ('جر ڏيئا جهمڪن' - ص 179)

ڪتبو

”هتي اهو سئل آهي،
 جنهن وٽ
 هزارين گيت ها،
 جي هو لکي نه سگهيو،
 اي آسمان!
 هن کي ڏسي
 توکي ساڙ ٿيندو هو،
 ته هي کير ٿيندو آهي،
 منهنجن بادلن کان
 وڌيڪ گيت رکن وارو!
 هي کير ٿيندو آهي،
 جنهن کي منهنجن ستارن کان به
 گهڻا ساز آهن،
 جي اڄ تائين وڃندا ٿا رهن،

نه ڄاڻان

ڪيستائين وڃندا رهندا. ” (’سر لوهيڙا ڳيٽا‘ - ص 400)

□ پروليون نالي هڪ نئين صنف پڻ شيخ اياز، سنڌي شاعريءَ ۾ متعارف ڪرائي آهي. هندستاني شاعريءَ ۾ ’پهيليون‘ امير خسروءَ سان منسوب آهن، جن کي اردو شاعرن ’دو سخنو‘ پڻ سڏيو آهي. اياز جون پروليون، لڳ ڀڳ امير خسروءَ واري فارم ۾ چيل آهن، پر انهن جي مواد ۾ جدت جي جهلڪ موجود آهي.

”هر هر انڌياريءَ اوجھڙ ۾،

”سياري رات انهيءَ جو ليئو-“

”ڇا سڪي، ساجن؟“

”اُونهون، اُون هون،

”اي سڪي، ڏيئو.“

”جهڙ ڦڙ ميگهه ملا رُ انهيءَ سان،

”اُن جي آئي، پائي جَل ٿل-“

-

”ڇا سڪي، ساجن؟“

”اُون هون، اُون هون،

”اي سڪي، بادل.“ (’وچون وسڻ آئين‘ - ص 99)

”جنهن ۾ ڪانه سري اي سرتي!

”جيءَ جيءَ تي جنهن جو جادو-“

”ڇا سڪي، ساجن؟“

”اُون هون، اُون هون،

”اي سڪي، سنڌو.“

-

”هِن سان پريت نه لائي ڪوئي،

”پريت ڪري مون پيڙا ورتي-“

”ڇا سڪي، ساجن؟“

”اُون هون، اُون هون،

”اي سڪي، ڌرتي.“

(’وچون وسڻ آئين‘ - ص 200)

□ منظوم ڊراما/ سنگيت ناٽڪ:

سنڌي ٻوليءَ ۾ پهريون منظوم ڊرامو (Opera) مرزا قليچ بيگ 1880ع ۾ 'ليلي مجنون' نالي لکيو هو. ان بعد مشهور شاعر ارجن شاد، منظوم ڊرامو 'ڏاهيون ڏک ڏسن' (1966ع) ۾ لکيو. هن ميدان ۾ اياز جا ٻه منظوم ڊراما مشهور ٿيا: 'دودي سومري جو موت' ۽ 'رنڪوٽ جا ڌاڙيل'. آءُ چاهيان ٿو ته 'کي جو ٻيجل ٻوليو' شعري مجموعي ۾ ڇپيل اياز جي انهن ٻنهي منظوم ڊرامن بابت محمد ابراهيم جويي جي راءِ هتي پيش ڪريان:

'دودي سومري جو موت' هڪ علامتي ڊرامو آهي، جنهن جا ڪردار پراڻا به آهن ۽ هاڻوڪا به آهن. هيءُ ڊرامو، قومي جدوجهد جي پٿر تي زندگيءَ ۽ موت بابت ٻن مختلف نظرين جي عملي اظهار جو ڊرامو آهي، هڪ نظريو اهو، جنهن ۾ موت کان ايترو ڊپ ۽ زندگيءَ لاءِ ايترو موهُم آهي، جو انسان هر قيمت تي جيئن ۽ جيئن جو لطف وٺڻ گهري ٿو، عزت ۽ ذلت توڙي ٻيو ڪو اخلاقي قدر، انفرادي توڙي اجتماعي نوع جو، هن لاءِ ان سلسلي ۾ بي معنيٰ ٿين ٿا؛ ٻيو نظريو اهو، جنهن ۾ زندگيءَ لاءِ ايترو پيار ۽ پاڻوڻ ۽ موت کان ايتري بي پرواهي ۽ بي اوائلي آهي، جو جيئن لاءِ جيڪڏهن ماڻهوءَ کي مرڻو به پوي ٿو، ته بيدڙڪ موت جي منهن ۾ هليو وڃي. زندگيءَ جي سهڻين ۽ سٺين شين کي ٻنهي منورين وارا ماڻهو چاهين ٿا. پر هڪڙا، انهن شين کي مفت ۾ ائين ماڻڻ گهرن ٿا، جيئن اهي آهن يا کين ميسر ٿين؛ ٻيا آهي، جيڪي پنهنجيءَ جاکوڙ سان زندگيءَ کي وڌيڪ سهڻو ۽ سٺو بنائڻ به گهرن ٿا ته جيئن کين تنهن ئي وڌيڪ سهڻيون ۽ سٺيون شيون ماڻڻ لاءِ ملي سگهن، ۽ ان جاکوڙ ۽ جدوجهد ۾ کين جيئن جو اهوئي رس ملي ٿو، جيڪو خود انهن شين جي ماڻڻ مان کين ملي ٿو. چنيسر جو من، موت جي خوف ۾ ورتل آهي، ۽ هو

مان ورڻو مان، مان ورڻو مان!

عزت جي موت کان ذلت جي زندگي بهتر سمجهي ٿو،
۽ گيديءَ وانگر ڏهه ڏهه پيرا موت مري به زندهه رهڻ
گهري ٿو.... ('ڪي جو پيجل ٻوليو' مهاڳ- ص 20-21)

”ڏاهپ جو آ ڏسُ اهڙوئي-
جيئن جهڙو جس نه ڪوئي.“
هر شيءِ اچڻي وڃڻي آهي،
هر شيءِ پيري پڃڻي آهي؛
جيڪي آهي سو هي پل آ،
موت اٿل آ، موت اٿل آ.

('ڪي جو پيجل ٻوليو' - ص 11)

موت ائين آ هن جي من ۾،
چچڙ جيئن ڪٽي جي ڪن ۾.

('ڪي جو پيجل ٻوليو' - ص 27)

جويو صاحب، دودي جي ڪردار جو بيان ڪندي لکي ٿو:
”ٻئي پاسي دودو آهي، جو زندگيءَ جو سرواڻ ۽ اُن
جو معمار آهي، ۽ هو زندگيءَ جي حال ۽ مستقبل جي
بقا ۽ بهتريءَ لاءِ موت ضروري سمجهي، ڪلندي ۽
خوش ٿيندي، پاڻ کي موت جي منهن ۾ اچي ڇڏي
ٿو. انهيءَ لاءِ ته زندگيءَ جو سلسلو قائم رهي، وڌي
۽ اُن ۾ وڌيڪ حسن پيدا ٿئي.“

('ڪي جو پيجل ٻوليو' مهاڳ- ص 20-21)

هر روز پتنگا جڙڪن ٿا،
ڏسُ، ڏيئي لات ائين ئي آ!
هڪ جوت ٻجهي، ٻي جوت جلي،
هر وقت جهڙوڪا جهڙڪن ٿا-
ڏسُ، ڏيئي لات ائين ئي آ!
هر اوندھ ۾، هر اوجھڙ ۾،
ڪي ماڻهو مَرڪن، مَرڪن ٿا-
ڏسُ، ڏيئي لات ائين ئي آ!
ڏسُ، ڏيئي لات ائين ئي آ!
('ڪي جو پيجل ٻوليو' - ص 36)

شيخ اياز جي ٻئي منظوم ڊرامي، 'رني ڪوٽ جا ڌاڙيل' جي باري ۾ ساڳئي ئي ڪتاب 'کي جو پيجل ٻوليو' جي مهاڳ ۾، محمد ابراهيم جويو لکي ٿو:

"اياز جو ٻيو منظوم ڊرامو، "رنيڪوٽ جا ڌاڙيل"، پڻ هڪ علامتي ڊرامو آهي، جنهن ۾ پڻ طبقاتي جدوجهد جي پڌر تي، زندگيءَ ۽ موت جي ساڳين ٻن متضاد نظرين جو عملي اظهار ٿيل آهي. ان جا ڪردار - ولهار ۽ وينگس، ۽ آڊو، ڪاڊو ۽ ڏاڍو - ٻه ڪي رڳو پراڻي جڳ جا يا لڪل ڪردار نه آهن، پڙهن سان چوڌاري هرڪو انهن کي پنهنجي آسپاس ڏسي ۽ سڃاڻي سگهي ٿو. وينگس کي سنڌ جي سونهن ۽ سوڀيا، ۽ ولهار کي سنڌ جي آباديءَ ۽ خوشحاليءَ ۽ آڊي، ڪاڊي ۽ ڏاڍي کي انهن جي دشمن ڪردارن، مثلاً: سامراج، جاگيردار ۽ سرمايه دار، جي صورت چئي سگهجي ٿي." ('کي جو پيجل ٻوليو' مهاڳ - ص 22)
ولهار (آڪاس ڏانهن ڏسندي -)

هي جيڪو بي انت لڳي ٿو،
ڪيڏو جوين وٺ لڳي ٿو!
هي ماڻهوءَ جئن جهڙو ناهي،
ڪڻ ڀنگر جئن پڙو ناهي.
تارا پيچي، تارا اڳي،
جيءُ سمهي، جڳ سارو جاڳي.
ڪنهن هي منڊ بڻايو آهي،
سارو سانگ رچايو آهي؟
هيءَ مٽي، جا پير - پٽي آ،
'نانهن' منجهان ڪئن "آنهن" بڻي آ!
پوري آهي، ناسي آهي،
آڊي آ، آبناسي آهي،
ڳاڙهي آهي، پيلي آهي،
ڪيڏي رنگ رنگيلي آهي!
('کي جو پيجل ٻوليو' - ص 39-40)

مان ورڻو هان، مان ورڻو هان!

آڊو:

مان آڊو هان، مان آڊو هان،
پر مان ڏاڍي کان ڏاڍو هان،
پيچ پنيءَ جو نور لُٽيو مون،
سانجهيءَ جو سيندور لُٽيو مون،
('ڪي جو پيچل ٻوليو' - ص 44)

ڪاڍو:

ڏاڍو بيشڪ ڏاڍو آهي،
ها، پر آقا آڊو آهي.

ڏاڍو:

ڏيل ته منهنجو ڏاڍو آهي،
ها، پر آقا آڊو آهي.

('ڪي جو پيچل ٻوليو' - ص 47)

اياز، جهڙيءَ ريت سنڌي شاعريءَ جي وساريل صنفن کي نئين زندگي بخشي آهي. اهڙيءَ ريت هن منظوم ڊرامن/ سنگيت ناٽڪن ذريعي پنهنجي تاريخي ۽ تهذيبي ورثي جي جيارڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. اياز جو ٽيون سنگيت ناٽڪ، 'ڀڳت سنگهه کي ڦاسي' آهي، جيڪو هن 1970ع کان اڳ لکڻ شروع ڪيو هو ۽ 1971ع ڌاري ان جو پهريون منظر لکي پورو ڪيو هئائين. 1971ع وارو سال، شيخ اياز سينٽرل جيل سکر ۾ سرڪاري مهمان ٿي گهاريو ۽ اتي هن هڪ ماڻهوءَ کي ڦاسيءَ تي چڙهندي ڏٺو، جنهن جو هن ايترو ته اثر ورتو، جو جيل کان ٻاهر نڪرندي ئي هن هيءُ سنگيت ناٽڪ مڪمل ڪري ورتو. اياز جا سنگيت ناٽڪ ۽ انهن جا موضوع سنڌ ۽ برصغير جي تاريخي ۽ ثقافتي ورثي جو لازوال حصو آهن. هن جي سنگيت ناٽڪ، 'ڀڳت سنگهه' جو موضوع، نه رڳو فعال ۽ لافاني آهي، پر ان ۾ هن پوري دور جو تاريخي ۽ سياسي پسمنظر پڻ سمايو آهي:

هي راءِ بهادر، ها، ها، ها
هي خان بهادر، ها ها ها!
هي ويهي روز فرنگيءَ سان،
سڀ ڪارا، پوري پنڳيءَ سان،
ڪو ٺاهه ٺڳيءَ جو ٺاهن ٿا،

مان ورثو هان، مان ورثو هان!

ڇا سوچڻ ٿا، ڇا چاهڻ ٿا،
 سوکڻ ڪري هي نوڳيئڙا،
 قانون انهن جا ڪوريئڙا،
 جي پنهنجا چار وڇائڻ ٿا،
 ۽ ديس سڄو ڦاسائڻ ٿا!
 (پڳت سنگھ کي ڦاسي - ص 243)

ڦاسيءَ کان اڳ، پڳت سنگھ، راج گرو ۽ سکديو، ڳائيندا، ڦاسي گهاٽ
 ڏانهن وڃن ٿا:

جنم جنمني، جنم ڀومي!
 تنهنجيءَ گود ۾ اُمر ٿا آڇي،
 مٽيءَ کي مريادا آڇي،
 تنهنجي لاءِ مري مون ماتا،
 جنم جنم جا مارڳ پاتا!
 جنم جنم جنمني، جنم جنم جي جي،
 جنم جنم ڌرتي، جنم جنم ڌرتي!
 جنم جنمني، جنم ڀومي!
 (پڳت سنگھ کي ڦاسي - ص 62)

□ **ٽرائيل**، فرينچ شاعريءَ جي صنف آهي، جتان اهو گهاڙيتو اردوءَ ذريعي
 سنڌي شاعريءَ ۾ وارد ٿيو. مغربي صنفن جا هيئي تجربا، سنڌي شاعريءَ ۾
 متعارف ڪرائڻ ۾ نارائڻ شيام ۽ اياز جو وڏو ڪردار آهي. سنڌيءَ ۾ نارائڻ
 شيام، تمام گهڻا، سٺا ۽ ڪامياب ٽرائيل لکيا آهن، جن ۾ اياز چواڻي: هو
 ’ڪن رس‘ پيدا ڪري سگهيو آهي. هري دلگير، هريڪانت ۽ امداد حسينيءَ
 به ڪامياب ٽرائيل لکيا آهن.

شيخ اياز جو هڪ پورو ڪتاب ’چنڊ ڳليون‘ ٽرائيلن تي مشتمل آهي.
 ان کان اڳ، هريڪانت جي ٽرائيلن جو هڪ مختصر مجموعو، ’پرھ کان
 پهرين‘ عنوان سان ڇپيو هو. (اردوءَ ۽ سنڌيءَ ۾ اڪثر ٽرائيل، مخصوص
 وزنن [فاعلاتن، فعلاتن، فعْلن، ۽ مفاعِلن، فعلاتن، مفاعِلن، فعْلن] تي
 لکيا ويا آهن، پر اياز پهريون ڀيرو تجرباتي طور ٻيا وزن به ڪم آندا آهن ۽
 ٽرائيل جي مخصوص گهاڙيتي ۾ به تبديلي ڪئي آهي؛ ڇو ته اياز خود ان راءِ
 جو آهي ته، ”تجربو ڪامياب ٿيو ته اسان ان کي سنڌي بڻائي سگهنداسين...

جيڪڏهن ڪن - رس کي پسند اچي ته قبول ڪيو وڃي ۽ جي نه اچي ته ڀلي
رد ڪيو وڃي." ('چنڊ ڳلين' مهاڳ - ص 9-10)

منهنجيءَ نظر ۾، سنڌي شاعريءَ ۾ نارائڻ شيام، هريڪانت ۽ اياز،
تراڻيل جي تجربن ۾ ڪامياب ويا آهن، پر اياز، تراڻيل جي گهاڙيتي ۾
تبديلي ڪري، ان کي وڌيڪ آسان، وڌيڪ مترنم ۽ وڌيڪ وسيع بنايو آهي.
تراڻيل به نظر جو هڪ قسم ئي آهي. انن ستن جو هيءُ گهاڙيتو، وراثي جي
ڪري مترنم ۽ اثرائتو ٿي پيو آهي:

رات جو پويون پهري، هيءَ ستارن ٻڌڻ،
پو به رابيل اڳي جان ڏني خوشبو تنهنجي!
ٿي پوي ماڪ ڳلابن تي هوا مان هر هر،
دل چوي ٿي ته ملين ڪاش ڪٿي تون پيهر.

ٿو پوي وهم ته تو آهه ڏنو دستڪ ڌرا
ٿي اچي واءِ منجهان چڻ پني خوشبو تنهنجي!
توڻ ٿڙي آهه ڪٿي؟ ڪيئن چوان مان؟ ها، پر...
دل چوي ٿي ته ملين ڪاش ڪٿي تون پيهر!
('چنڊ ڳلين' - ص 12)

ملين ته اڄ ئي ملي وڃ، سڀان هُجان نه هُجان!
خبر نه آهه، گهڻا ڏينهن زندگي آهي!
سڀاڻي سج نه نڪري متان گهٽائن مان،
سڀاڻي تهڪ نه ٻڏجن متان فِضائن مان،

سڀاڻي مهڪ نه ايندي ائين هوائن مان،
اچين ته راهه ۾ رابيل اڄ ٿڙي آهي،
وري سڳند ائين پي اچي ڪڏهن نه متان!
ملين ته اڄ ئي ملي وڃ، سڀان هُجان نه هُجان!
('چنڊ ڳلين' - ص 33)

□ **سانيت:** جديد سنڌي شاعريءَ ۾ مغربي صنفن جي متعارف ڪرائڻ وارن
شاعرن ۾ شيخ اياز، نارائڻ شيام، هري دلگير ۽ شيخ راز جا نالا اهميت رکن
ٿا. سانيت جي صنف پڻ آزاد نظر سان گڏ سنڌي شاعريءَ ۾ متعارف ٿي.
نارائڻ شيام تراڻيل سان گڏ سانيت ۾ ڪامياب تجربا ڪيا، ۽ هن سانيت

مان ورثو هان، مان ورثو هان!

کي 'چوڏسيءَ' جو نالو ڏنو. پر اياز، سانيٽ جي تجربي ۾ نارائن شيام کي ڪامياب نه سڏيو آهي ۽ خود به سانيٽ نه چيا آهن؛ شايد سانيٽ جي 14 سٽن واري پيچيڊي پابنديءَ کي اياز جي طبيعت قبول نه ڪيو. سندس ڪتاب 'پونر پري آڪاس' ۾ هڪ اهڙو نظم موجود آهي، جيڪو سانيٽ واريءَ سٽاءَ تي لکيل آهي، ۽ جنهن کي ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ 'سانيٽ' ۾ شمار ڪيو آهي، پر منهنجيءَ نظر ۾ اهو سانيٽ نه آهي؛ ڇو ته سانيٽ ۾ چئن چئن سٽن جا ٽي بند (stanzas) ۽ هڪ بند يا آخري مصرع (stanza) ٻن سٽن جي ٽيندي آهي؛ جڏهن ته اياز جو هيءُ نظم ڏهن سٽن تي مشتمل آهي. هيءُ نظم، ٽي سگهي ٿو ته اياز سانيٽ جي سٽاءَ ۽ انداز ۾ لکڻ چاهيو هجي، پر ان جي سٽاءَ ۽ هيٺ جي پورئتا نه ڪري سگهڻ سبب، هن هيءَ صنف لکڻ ئي مناسب نه سمجهي. شيخ اياز جو اهو نظم هن ريت آهي:

سوچيو آهه انهيءَ تي ڪڏهين هن چاڪيءَ جي ڏاند،
اڪيون به هن جون بند، ته آهي جسم به هن جو باند،
پني سڄي آ هن جي ڦٽ ڦٽ، ست ست جي آ راند-
سوچيو آهه انهيءَ تي ڪڏهين، هن چاڪيءَ جي ڏاند!

رکي سُڪيءَ تي راضي آهي، تنيءَ ٿڌيءَ پيو ڪاهي،
ڦٽ ڦٽ جو هي عادي آهي، ڪٽ پٽ هن ۾ ناهي؛
اوشل! سينو ساھي، پاڇاري لاهي، سانباھي،
ٿونهي تي ٿونهي سان هن چاڪيءَ جي چڪر ڊاهي.

آخر ڪيسين جڳ جي جاندهه اُونڌي ايئن گهلبي؟
ڪيسين ائن بيدرديءَ سان ڌرتيءَ جي چاٽي چلبي!

□ **قطعا ۽ چوڻسٽا:** قطعو ٻن، چئن يا ان کان وڌيڪ سٽن تي مشتمل ٿيندو آهي. قطعي ۾ 'مطلع' هئڻ ضروري نه هوندو آهي، پر ان جي هر بند جي ٻي ست لازمي طرح هر قافيي هوندي آهي. قطعو اصل ۾ غزل جو هڪ ٽڪرو به ٿي سگهي ٿو. سنڌيءَ ۾ گهڻي ڀاڱي چئن سٽن تي مشتمل قطعا لکيا ويا آهن. اياز جي سموري شاعريءَ ۾ مون کي صرف 16 قطعا نظر آيا آهن، جيڪي 'پونر پري آڪاس' ۾ موجود آهن، ۽ اهي عروضي بحر وزن ۾ چيل آهن. پهريون قطعو، مطلع کان سواءِ 16 سٽن تي مشتمل آهي، جيڪو غزل به چئي سگهجي ٿو ۽ مواد جي لحاظ کان نظم ۾ به شمار ڪري سگهجي ٿو.

مان ورثو مان، مان ورثو مان!

هڪ قطعو 10 ستن جو، هڪ 8 اٺن ستن تي مشتمل، چار ٽن ستن جا ۽ باقي چئن ستن تي رچيل آهن. اياز جا هي قطعا سندس اوائلي شاعريءَ ۾ شامل آهن. اُن ڪري انهن ۾ ڪٿي ڪٿي زير اضافت ۽ فارسي عربي لفظ اچي وڃن ٿا، پر سندس سمورا قطعا فڪر انگيز آهن.

نه ڇڏيو آهه ماڻهپو ۽ مُرڪ،
گرچ ههڙا تباهاه حال آهيون؛
هر زماني جي ناشناسيءَ جي،
چوٽ ڪائي به باڪمال آهيون!
('پُونر پري آڪاس' - ص 181)

منهنجي هستي، منهنجي مستي! سان ملي،
ڪنهن المستي حُسن جي پُٺ تان پئي؛
دُور پهتي، آسمانن تي ڇڏي،
راترئين ۾ چنڊ تارن جي رُئي؛
۽ پُونر جي سَواس، گُل جي واس ۾،
چن پرهه جي هيئر جئن آئي وئي-
ڪو هوس ناهيم، شاعر هان اياز،
منهنجي من کي آهه دولت اُٿمئي!
('پُونر پري آڪاس' - ص 182)

باٽ ٻه ٻه ڪٿي پُٺي ۾ ڪلهه،
مون جهليا پنهنجي جهول ۾ جُگنو،
ٿي پريا چن ٿي ٿي اُنسو.
('پُونر پري آڪاس' - ص 183)

جديد سنڌي شاعريءَ ۾ قطعي واري چؤسٽي فارم ۾ ڇپيل اڪثر شاعريءَ کي 'چؤستا' ئي سڏيو ويو آهي- اياز پڻ اوائلي قطعن بعد چؤستا ڇپيا آهن، جيڪي به هن پوئين دور ۾ ماترڪ-چند ۾ لکيا آهن. اياز جا اهڙا 90 کن چؤستا، سندس ڪتاب 'ڪونجون ڪرڪن روم ۾' موجود آهن، جيڪي هن سلطان باهوءَ جي وحدت الوجودي رنگ واري شاعريءَ جي اثر هيٺ ڇپيا آهن. اياز، ڪتاب جي مهاڳ ۾ لکي ٿو:

”باهوءَ چوستا به لکيا آهن، پنجاڻيءَ ۾ دوها به سٽا
به هوندا آهن، جيئن فريد شڪر گنج جا دوها آهن، ۽

چوسٽا به هوندا آهن، جيئن سلطان باهوءَ جا آهن.
 باهوءَ جي هر سٽ جو پويون لفظ 'هُو' آهي، جو
 انساني روح کي ڪٿان جو ڪٿي ٿو پهچائي ڇڏي،
 مون هر دوهي ۾ 'هُو' به لکيو آهي."

('پڙن پري آڪاس' - ص 14)

اياز 16 چؤسٽن کي ڇڏي، باقي 76 چؤسٽن ۾ 'هُو' جو انتهائي
 خوبصورت استعمال ڪيو آهي:

سُورج مُکي جي ڪيٽ جيان مان ننڊ ڪيان ٿو، هُو
 سڄُ اُڀرئي کان اڳ ۾ ئي ڇا لاءِ اُٿان ٿو، هُو
 سڄُ اُڀري ٿو دُور اُفق ۾، آءُ ڏسان ٿو، هُو
 تون ڇا ڄاڻين، آءُ عبادت ڪيئن ڪيان ٿو، هُو.

('پڙن پري آڪاس' - ص 21)

اُن جڏهن ايمانُ ٿئي ٿو، رُبُ ٿئي ٿو ماني، هُو،
 هيءُ صدي گذري ويئي جا آهه رڳو ناداني، هُو
 هيئن ڪڏهن اڳ ۾ ماڻهو لئه ٿي آ ماني ڪاني؟ هُو
 هيئن ڪڏهن اڳ ۾ ماڻهوءَ جي، جيءَ نه ڳوليو جاني! هُو.

('پڙن پري آڪاس' - ص 25)

اياز جي هڪ اهڙي چؤسٽي جو مثال، جنهن ۾ هن 'هُو' جو استعمال نه
 ڪيو آهي، پر 'باهوءَ' سان مخاطب ضرور آهي:

باهو آهن مينهن ڦڙين جئن، تو وٽ ڪيئي ڪتاب، الا!
 ڪونه سوال سکن ٿا توکي، تن جا ڪي به جواب، الا!
 آءُ، سڏيو وهنديءَ نديءَ ۾، آ توکي مهتاب، الا!
 باهو، سنگُ ڪرين جي سمجهي، ڇو ٿين خوار خراب، الا!

□ **ڇهه سٽا:** سنڌي شاعريءَ ۾ اڪثر روايتي نظر، مسدس يعني ڇهه سٽا
 لکيا ويا آهن. ڪيترن جديد شاعرن جا جديد نظر پڻ مسدس واري روپ ۾
 لکيل آهن؛ خاص ڪري ابراهيم منشيءَ، سرويج سجاوليءَ، راشد مورائيءَ ۽
 ٻين شاعرن جا ڊگها نظر، مسدس واري هيئت ۾ ئي لکيا ويا آهن، جن مان
 اڪثر ماترڪ ڇند تي رچيل آهن. قديم هندي شعري صنف 'ڪنڊليءَ' کي
 ڪجهه ترميم ۽ تبديل سان مير محمد پيرزادي ۽ تاج جويي 'ڇتاري' جي
 نئين نالي سان لکڻ جي ڪوشش ڪئي، پر سندن اهو تجربو ايڏو ڪامياب

مان ورثو مان، مان ورثو مان!

نه ٿي سگهيو. پر شيخ اياز، پنهنجي ڪتاب ’رڻ تي رڻ جهڙو‘ ۾ ’اوسپنا، سڀني جا سڀنا‘ عنوان سان هڪ طويل ڇهه سئو نظمن، هڪ نئين هيئت ۽ گهاٽي ڀڄڻ، نئين وزن ۽ رڌم ۾ رچيو آهي، جيڪو ڪتاب جي 40 صفحن تي مشتمل آهي، ۽ هر صفحي تي ٻه ٻه ڇهه سٽا، تسلسل سان ڏنل آهن؛ پر انهن مان هر ڇهه سٽو، ڌار روپ ۾ هڪ مڪمل نظم به آهي. هنن ڇهن سٽن جو بحر وزن ’فاعلن مفاعيلن‘ آهي، پر انهن جو رڌم، گهاٽو، ننڍڙي بحر جو استعمال، خيال جي ڳوڙهاڻي ۽ حسنڪاري، موهيندڙ ۽ مست ڪندڙ آهي. هيءَ هيئت، نج اياز جي تخليق آهي، جيڪا فطري لڳي ٿي ۽ ان ۾ ڪابه مصنوعي ۽ ڊڪاٽڪي نه آهي. اياز، شاعريءَ ۾ مختلف قسمن جي تجربن جو نه رڳو قائل پر ڪاريگر به هو، ليڪن تجربن ۾ شاعري ڪرڻ جو حامي نه هو؛ ڇو ته تجربو، تجربو هوندو آهي، اهو اثمت ۽ الهامي شيءِ نه هوندو آهي، تجربو ناڪام به ٿي سگهي ٿو، پر فن ۽ زندگي، هن جي نظر ۾ تجربن جي دم سان ئي قائم ۽ دائر آهن.

جھومندڙ هوائن ۾،
رات چام شور جي،
ڪنهن رباب وانگر آ؛
عمر اٿس اڏامي ٿي،
جڻ پڪي پرن تي آ،
وقت خواب وانگر آ.

(ص: 89)

تنهنجا هٿ چمڪين ڪان پو
جڻ ٿڙي پيا آهن،
مينهن ۾ گلابن جئن؛
ڪائنات گونجي ٿي،
ڇا وڃي رهيو آهي،
روح ۾ ربابن جئن!

(ص 100)

مون تڏهن به ڄاتو هو،
لاڙ جي هوائن جئن
مان ڪڏهن هليو ويندس؛

مان ورثو مان، مان ورثو مان!
(111)

زردُ قولَ پُڀرن جا،
واتَ تي چڻي پوندا،
مان جڏهن هليو ويندس.

(’رڻ تي رمر جهمر‘ - ص 126)

□ هائيڪو ۽ ٽم سينا: هائيڪو، جپاني شاعريءَ جي خوبصورت ۽ من موهيندڙ صنف آهي. سنڌي شاعرن ۾ نارائڻ شيام، شيخ اياز ۽ تنوير عباسي اهڙا شاعر آهن، جيڪي هن جپاني گهاڙي واريءَ شاعريءَ جي گهرائيءَ کي رسي سگهيا آهن. هنن جديد سنڌي شاعريءَ ۾ هن نئين صنف جو اضافو ڪري، سنڌي شاعريءَ کي نئون حُسن ۽ جوڀن بخشيو آهي ۽ ان جي اصلي روح کي قائم رکيو آهي. هائيڪو، تنوير عباسيءَ جي لفظن ۾ ”هڪ عڪس آهي، جذبي سان ڀريل عڪس، هائيڪو، اهو معروضي عڪس آهي، جيڪو ڪنهن ’وٽ‘ (object) کي وقت ۽ ماڳ (time & space) ۾ متعين ٿو ڪري، ۽ ان ۾ موسم (season) جو عنصر ضروري آهي. ان جو گهاڙيٽو آهي، 5+7+5 اچار [پڊ]، ۽ پهرين ۽ ۽ پوئين سٽ جو قافيو ساڳيو هوندو آهي.“

(’برند لهرن سنڌ‘ مهاڳ- ص 46-47)

هائيڪي بابت جپاني شاعر ڪيوشو جو چوڻ آهي ته:
”هائيڪو هڪ خاص موقعي ۽ مقام تي، هڪ خاص لمحي کي گرفت ۾ وٺڻ جو نانءُ آهي. جيڪڏهن اهو ڀل قابو ۾ نه اچي ته هائيڪو جو سڄو تاثر ضايع ٿيو وڃي.“ (حوالو: هائيڪو شيخ اياز جا، حميد سبزوئي: ص 15)
شيخ اياز، ابتدا ۾ اردوءَ ۾ هائيڪو لکيا هئا، ۽ تنوير عباسيءَ سنڌيءَ ۾ هائيڪو لکيا هئا، پر اهي عروضي بحر وزن ۾ هئا، جڏهن ته ماترڪ ڇند ۾ هائيڪو لکڻ ۽ ان جي مقرر صورت ۽ هيئت متعين ڪرڻ وارو نارائڻ شيام هو؛ ان ڪري سنڌيءَ ۾ هائيڪو جو حقيقي باني نارائڻ شيام آهي. اياز، ابتدا ۾ هائيڪو کي بيت جي هيئت سان هٽجرائند سڏيو هو، پر اڳتي هلي جڏهن اياز، خود هن صنف کي چُهيو ته چيريءَ جي هن گل جو حُسن تبديل ڪري ڇڏيائين ۽ ان کي پيرونءَ ۽ پسيءَ جي ديس جو وڻ ۽ ويس اودائي ڇڏيائين؛ ٻين لفظن ۾ ايئن چئجي ته اياز، هائيڪو کي گربيءَ جي سٿن ۽ ڪهنبي رنگ رکڻ پارائي، ان کي نج ۽ نبار سنڌي صنف بنائي ڇڏيو.

اهڙيءَ ريت اياز، ٽم - سينا به لکيا آهن، پر اهي ٽم سينا، نه فارسيءَ جا مستزاد آهن، نه اردوءَ جا ثلاثي، نه پنجابيءَ جا ماهيا آهن ۽ نه وري پشتو جا

ٽپا آهن؛ پر اهي نج سنڌي نه. سٽا آهن. شيخ آياز جا ته سٽا، پنهنجو انفرادي حسن رڪن ٿا، جيڪي گهڻو ڪري سندس هائيڪن وانگر ماترائن/ ماترڪ چنڊ يعني سنڌي بيت جي مقبول عام فارم ۽ وزن تي لکيل آهن، آياز جا ٻه مڪمل مجموعا: 'پن چن پڄاڻان' (1985ع) ۽ 'ميتهن ڪٿيون' (1999ع) هائيڪن جا مجموعا آهن، جن ۾ هائيڪو ۽ ته سٽا گڏيل آهن. ان کان سواءِ سندس ٻين شاعريءَ جي مجموعن: 'واٽون ڦلن چانئيون' (جولاءِ 1985ع) ۾ 63 صفحا؛ 'چنڊ چنيليءَ ول' (1985ع) ۾ 17 صفحا؛ 'رڻ تي رم جهر' (1986ع) ۾ 15 صفحا؛ 'راج گهاٽ تي چنڊ' (1987ع) ۾ 14 صفحا؛ ۽ 'بڙ جي ڇانو اڳي کان گهاٽي' (1988ع) ۾ 07 صفحا ته سٽا شامل آهن، جن جو تعداد 330 ٿئي ٿو؛ پر انهن مان ڪيترا نه سٽا، نه رڳو هائيڪو جي هيئت ۽ فارم جي لحاظ کان ساڳياڻپ رڪن ٿا، پر فن، فڪر ۽ پسمنظر جي لحاظ کان ڌار ڌار ڪيفيتون به رڪن ٿا، ۽ ڪٿي ڪٿي ته هائيڪو ۽ ته سٽي جو فرق به محسوس نه ٿو ٿئي؛

چنڊ چنڊ چيهي ڪي،
مٽيءَ هائڻا پيرڙا،
ٽانگر تي نه رکي.
(ص: 2)

آرس موڙي انگ،
انگيءَ ٽاڪا ٽوڙيا،
جوئر ڪچا سنگ!
(پن چن پڄاڻان - ص 8)

آياز جي ٻن ڪتابن، 'پن چن پڄاڻان' ۽ 'واٽون ڦلن چانئيون' ۾ ڪيترا ساڳئي مطلع جي تڪرار توڙي مختلف هيئتي تبديلين وارا مسلسل هائيڪو موجود آهن، جن کي 'هائيڪو- نما نظر' چئي سگهجي ٿو. 'پن چن پڄاڻان' ڪتاب ۾ ٽن، پنجن ۽ اٺن هائيڪن تي مشتمل اهڙا ٽي 'هائيڪو نما نظر' موجود آهن، جيڪي 'مطلع' جي خوبصورت تڪرار سان رچيا ويا آهن، ۽ جن جو تتبع ڪيترن نوجوان شاعرن پڻ ڪيو آهي. اهي 'هائيڪو نما نظر' هي آهن؛

(i) الا! او! الا (5 مسلسل هائيڪو): ص 56-57

(ii) مارو! آءُ، ملير (3 مسلسل هائيڪو): ص 232

مان ورثو هان، مان ورثو هان!

(iii) واويلا وٽڪار (8 مسلسل هائيڪو): ص 303-305
 انهن مان مثال طور هڪ 'هائيڪو نما نظر' پيش ڪجي ٿو:
 مارو! آءُ، مليرُ،

۽ هيءُ منهنجي شاعري،
 جهڙو پاڪُ پٺيرُ!

مارو! آءُ، مليرُ
 ۽ هيءُ منهنجي شاعري،
 جهڙو امڙُ کيرُ.

مارو! آءُ، مليرُ
 مون ۾ ڪيئي مارئيون،
 جن جي نيٺين نيرُ.

جڏهن ته 'واٽون ڦٽن ڇانئيون' ڪتاب ۾ هيٺيان ست 'هائيڪو نما نظر'
 موجود آهن:

- (i) آڪيان ڇا آئون (پنج مسلسل هائيڪو): ص 80-81
- (ii) اُره سُرنگي نينگري (ٽي مسلسل هائيڪو): ص 32
- (iii) هرڻ-اڪي ڪيڏانهن؟ (ٽي مسلسل هائيڪو): ص 83
- (iv) اُمر ڪارونجهر (اٺ مسلسل هائيڪو): ص 84-85
- (v) مون سوچيو... (پنج مسلسل هائيڪو): ص 86-87
- (vi) ڏينر ته ڪا ورندي (پنج مسلسل هائيڪو): ص 88-89
- (vii) اچڻو آهين ٿون (چار مسلسل هائيڪو): ص 90

هنن 'هائيڪو نما نظمن' ۾ 'آڪيان ڇا آئون'، 'اُمر ڪارونجهر'،
 'ڏينر ته ڪا ورندي'، 'اچڻو آهين ٿون' جو سٽاءُ، 'پن ڇڻ پڄاڻان' ڪتاب
 ۾ موجود مسلسل هائيڪن تي مشتمل 'هائيڪو نما نظمن' وارو ساڳيو
 آهي، جن ۾ مطلع جي تڪرار سان تسلسل تائثر ۽ خيال جي وحدت قائم
 ڪئي وئي آهي؛ جڏهن ته باقي ٽن هائيڪو نما نظمن جو سٽاءُ ۽ هيئت نه
 رڳو مختلف آهي، پر هڪٻئي کان به ڌار آهي؛ يعني تنهي جو سٽاءُ، گهاڙيتو،
 ڪيفيت ۽ تائثر هڪٻئي کان مختلف ۽ منفرد آهن.

”اُره سُرنگي. نينگري
 ڳولين ڇا ٿي تون؟“
 ”ڇوليون ساگر جون.“

”اُره سُرنگي نينگري،
 ڳائين ڇا ٿي تون؟“
 ”ڇوليون ساگر جون.“

”اُره سُرنگي نينگري
 ساگر آنتُ نه پارُ“
 ”ڪارو ڪارونپارُ“

هن مسلسل هائيڪن تي مشتمل ’هائيڪو نما نظر‘ جي انفراديت اها آهي ته ٻن ستن ۾ سوال ڪيل آهي ۽ هڪ ست ۾ جواب ڏنو ويو آهي، تنهن کان سواءِ عام هائيڪو جي وچين ست 13 ماترائن تي مشتمل هوندي آهي، جڏهن ته پهرين ۽ ٽين ست 10 يا 11 ماترائن تي رچيل هوندي آهي، پر هتي سٽاءِ ۽ هيٺ ۾ تبديلي ڪئي وئي آهي، يعني پهرين ست 13 ماترائن جي ۽ باقي ٻه ستون 10 يا 11 ماترائن تي رچيون ويون آهن.

”هرڻ- اڪي ڪيڏانهن؟“
 ”رائو سارو رُجُ آ،
 آءُ وڃان ٿيڏانهن!“

”هرڻ اڪي ڪيڏانهن؟“
 ”تتر- ڪرڙي اُپُ ۾،
 آءُ وڃان ٿيڏانهن!“

”تلُ اٿي ٿيڏانهن
 سارس ڪالهه ڪريڻيو،
 هرڻ- اڪي هيڏانهن!“

هن ٽن مسلسل هائيڪن تي مشتمل ’هائيڪو نما نظر‘ جو سٽاءِ ۽ هيٺ وري اڳئين کان مختلف آهي. ٻن لاڳيتن هائيڪن ۾ هڪ ست ۾ سوال

ڪيل آهي، جيڪا ست پهرين آهي ۽ 11 ماترائن تي مشتمل آهي، جڏهن ته جواب ٻن ستن ۾ ڏنل آهي، ۽ اهي هائيڪو جي سٽ 13+11 ماترائن تي مشتمل آهن؛ هتي وري آخري هائيڪو ۾ 'هرڻ-اڪيءَ' کي سڌو خطاب ٿيل آهي- ائين هيءَ سٽ، پنهنجي سونهن ۽ گهاڙيتو رکي ٿو.

اهڙيءَ ريت وري 'مون سوچيو...'، 'هائيڪو نما نظر' جو گهاڙيتو ۽ سٽ، مٿين ٻنهي نظمن کان نه رڳو مختلف آهي، پر ان جي ڪيفيت ۽ مواد به نئين نموني جو آهي:

مون سوچيو "درياهُ...
 \ "ڪُپراڳيان ڪيترا،
 "ڪندو ڪُن آٿاهُ!"

مون سوچيو "طوفانُ...
 "پاڙڙن وٽ پٽي وجهي
 "اهڙو ڪو امڪان؟"

مون سوچيو "تارا...
 "ڪيسين جهڙو جي جهاڳ ۾
 "ڏيندا ڏيڪارا؟"

مون سوچيو "واريان...
 "سارو لکيو ليڪ جو،
 "يا تائو تاريان؟"

تو سوچيو "هُو ماڳ
 اچڻو آهي اوچتو
 جاڳ اڃا ڪُجهه جاڳ!"

'بڙ جي ڇانوڻي کان گهاٽي' ڪتاب جي ستن صفحن تي 40 هائيڪو/ ته سٽا ڏنل آهن، پر نظر واري حصي ۾ به نظر اهڙا آهن، جن کي پڻ آءُ 'هائيڪو نما نظمن' جي دائري ۾ شامل ڪريان ٿو؛ جن مان هڪ نظر؛ 'مان ۽ منهنجي سار' (ص 142) ته مطلع جي تڪرار واري سٽ ۾ رچيل آهي؛

پر ص 141 تي ڏنل نظرَ جو سٽاءُ مختلف آهي، اُن ۾ ’مطلع‘ (پهرين سٽ) بدران پونين ٻن سٽن جي تڪرار سان، نظر جي ردم ۽ هيئت کي وڌيڪ مترنم ۽ حسين بنايو ويو آهي؛

وڻـجارا! واپـارا؟
چڏ تـه ويڙهي ۾ وڃان،
ڏونـرا چنـان ڌارا!

مُون مَن مـاروءِ ڌارا!
چڏ تـه ويڙهي ۾ وڃان،
ڏونـرا چنـان ڌارا!

ڏَن نہ گـهـرجي يـار،
چڏ تـه ويڙهي ۾ وڃان،
ڏونـرا چنـان ڌارا!

هي تـنـهـنـجا ويچارا!
چڏ تـه ويڙهي ۾ وڃان،
ڏونـرا چنـان ڌارا!

اياز جي هائيڪن ۽ ٽن سٽن جو سٽاءُ ۽ هيئت، ساڳي نارائن شيام واري آهي يعني $11 + 13 + 11$ (يا $10 + 13 + 10$)، پر ڪي ٿورا تہ سٽا مختلف سٽاءَ ۾ بہ آهن. جهڙوڪ:

چا نہ ڪـبـير جي واڻي!
”رام ڪـرشن مـرندو ڏـئو
چارئي ويدَ ڪـهاڻي.“

(’راج گهات تي چنڊ‘ - ص 123)

جڻن سـنـدءِ رُخـسار يـارَ
ڪيـستائين هي گـلاب؟
ڪيـستائين هي اَنـار؟

(’مينهن ڪيئون‘ - ص 91)

اياز جي هائيڪن ۽ ٽن سٽن ۾ امتياز ڪرڻ ڏاڍو مشڪل آهي، مختلف

مجموعن مان ڪجهه چونڊ خوبصورت هائيڪو/ ته سٺا ڏجن ٿا:

نيشن ڪٿورا،

تن مان پيئڻ ڏينھڙا

باقي ڪي ٿورا.

('رڌ تي رڌ جهر' - ص 137)

ڇا هي خالي جام،

پيهر ڀريو ڪينڪي؟

مري ويو خيام!

('چنڊ چنيلي ول' - ص 117)

مان جو پڪيءَ پَر،

ڪاش! هُجان اي کير ٿرَ

تو وانگر اُسترا

('چنڊ چنيلي ول' - ص 120)

ڏينهن اُڃانڪ ٿي!

گذري ويندين نيٺ تون،

رات، پيانڪ ٿي!

(ص 13)

”ماڪ ڦڙا ڪيڏانهن؟“

”هُو جي ڳل ڳلاب جا،

خُوشبو آ جيڏانهن!“

(ص 14)

ڏونثرن ڌار نه پُل

توڙي تنهنجو هائيڪو،

جهڙو چيريءَ ڳل.

(ص 37)

ڇا جي. ايم. سيد

آهي تو وٽ اڳ جيان،

اڄ به مقيد؟

(ص 49)

مُون جو چيو ”ڪيئن؟“،
ڳل، ڦڙن ۾ ماڪَ جي،
نڙي چيو، ”هيئن!“

(’مينهن ڪيئن‘ - ص 57)

اياز جي مٿين هاڻيڪن ۽ تہ ستن جو حُسين ۽ تهذيب جوين، فڪري
پختگي ۽ اسلوب، سنڌي شاعريءَ ۾ اچوتو ۽ نئون آهي، جيڪو اياز جو ئي
ڊڪشن تي سگهي ٿو.

□ شيخ اياز شعر جي هنرمنديءَ جو وڏو ڪاريگر شاعر آهي. هن هڪڙو
پورو ڪتاب ’ڏيڍ ستن‘ جو لکيو آهي ۽ اها هيئت اياز جي پنهنجي نچُ تخليق
آهي، جنهن ۾ هن وزن ۽ هيئت جي اهڙي نواڻ رکي آهي، جو آسي زمينيءَ کان
وٺي وسير سومري ۽ معشوق ڌاريجي تائين نوجوان شاعرن جو هڪ وڏو
حلقو، ڏيڍ ستن تي طبع آزمائي ڪري چُڪو آهي؛ ۽ انهن ۾ پنهنجن تجربن
جو حُسن ۽ پوڳنائن جو بيان سمائي، اياز جي هٿ- ڇهيل هن هيئت کي
سنڌي شاعريءَ جي مقبول صنف بنائڻ ۾ ڪردار ادا ڪري رهيو آهي.

هنن ڏيڍ ستن جي هيئت بابت شيخ اياز خُود لکيو آهي تہ: ”هي ڏيڍ
ستا، فارسيءَ جي ’مستزاد‘ ۽ پنجابيءَ جي گيت ’ماهيا‘ جو ميل جول آهن، ۽
سنڌي شاعريءَ ۾ نئين صنف آهن، جي آسانيءَ سان ڳائي سگهجن ٿا. انهن ۾
ڪجهه ’مفعول مفاعيلن‘ ڪجهه ’فاعِلن مفاعِلن‘، ڪجهه ’مفعول فاعلاتن‘
جي وزن تي آهن ۽ ٿورا ماترائن جي حساب سان لکيا ويا آهن.“

(’ننڍ وليون‘ مهاڳ- ص 26)

ڇا عُمر ڪيا ڏوڪا،

ڪنهن وقت ڪجورين تي ٿا ياد اچن ڏوڪا.

(’ننڍ وليون‘ - ص 27)

اڌ رات حويليءَ مان،

ڪيڏانهن وڃين پيئي، تون سڙڪ اڪيليءَ تان!

(’ننڍ وليون‘ - ص 29)

ڪجهه ڏينهن بهارن تي،

ايڏو تہ نہ پُل پوري، تون لالَ ليهارن تي.

(’ننڍ وليون‘ - ص 55)

ساجاهَ صدين جي هان،
تون ڏاهَ صدين جي آن، مان ڏاهَ صدين جي هان.
('نتڊ وليون' - ص 70)

ٿو راڳُ پري پاري،
چڙهيون ته هندو ناهن، ڪو ڌرمُ نه يڪتاري!
('نتڊ وليون' - ص 76)

هي ڏيڍ سٽا آهن،
جئن چندُ گهٽائن ۾، هي ايئن چٽا آهن.
('نتڊ وليون' - ص 81)

اياز جا نه رڳو ڏيڍ سٽا، پر سندس هر شعري صنف، ڪوتا- گهٽائن ۾
چٽي چند وانگر آهي. سراج ڪيڏو نه دُرست لکيو آهي؛
”اياز جي سڀ کان وڏي شاعراڻي خوبي اها آهي، جو
هن جي فڪر ۽ خيال ۾ جيڪا لطافت يا رنگيني آهي،
اُن لاءِ هو لفظ به اهڙائي لطيف ۽ رنگين ٿو استعمال
ڪري، ۽ پوءِ اُن کي گهاڙيتو ۽ هيٺ به اهڙي ٿو ڏئي،
جيڪا اُن خيال جي لطافت سان هم آهنگ ٿي ٿي
اچي.“
('چند چنيلي دل' مهاڳ- ص 01)

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ٻرندڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سگهجي ٿو، پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پَن) ڪا به تنظيمَ ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعوى ڪري ٿو ته پڪَ ڄاڻو ته اهو ڪُوڙو آهي. نه ئي وري پَنَ جي نالي کي پئسا گڏ ڪيا

پڙهندڙ نسل . پ ن The Reading Generation

ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پن ساوا، ڳاڙها، نيلا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پن به مختلف آهن ۽ هوندا. اهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پن ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل ڪلب Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پن جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پن پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پنن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پنن سان ان جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پنن کي کليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وس پئانڊڙ وڌ کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليکڪن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي همٿائين. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃن.

شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٽ، پُڪارَ
سان تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود جي مد مقابل
بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:

گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرن ٿا.

... ..

ڄڻ ڄڻ جاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ چڻ ٿا؛
ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهڙ چڻ ٿا؛

... ..

ڪالهه هيا جي سُرخ گلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

... ..

هي بيت اٿي، هي بم - گولو، جيڪي به کڻين، جيڪي به کڻين!
مون لاءِ ٻنهي ۾ فرق نه آ، هي بيت به بم جو ساٿي آ،
جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چم جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته ”هاڻي
ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه وڃايو“ نادانيءَ جي
نشاني آهي.

پڻ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين
محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج
۽ سماجي حالتن تان نظر کڄي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي
پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پڻ نصابي ڪتابن
سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين
ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پڻ سڀني کي چو، چالاءِ ۽ ڪينئن جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي پنهنجو حق، فرض ۽ اثر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
 پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پڻ پڻ جو پڙلاءُ.“
 - اياز (ڪي جو بيجل ٻوليو)